

Borbe u Dubravama, na Hrgudu, Šmjeznici i Trusimi

(juli 1944)

Obavještenja koja je Štab 13. brigade primio od saradnika narodnooslobodilačkog pokreta iz Stoca, zasnovana najčešće na dobrim izvorima, upućivala su na to da je moral vojnika njemačkog legionarskog garnizona do te mjere opao, da je čak i komandant grada, kako se tvrdilo među građanima »kao istinito«, rekao svojim oficirima »da ne pucaju na partizane«, sem u odbrani, a da četnike paze kao sami sebe«, pa otuda i ponovo snabdijevanje iz njemačkih magacina, zakratko prekinuto, Stolačke četničke brigade u obližnjem selu Poplatu, koji su se i dalje rijetko vidali na stolačkim ulicama.^{88'}

Tih dana (27. juna) u neposrednoj blizini Stoca, na brdu Komolj (kota 286), južno od sela Poplata, izvršena je razmjena njemačkih zarobljenika i uhapšenih saradnika NOP-a, označivši na taj način neobičnu aktivnost Južnohercegovačkog partizanskog NOP odreda koja se začela odlukom Štaba 29. hercegovačke divizije da se sa legionarskom 369. pješadijskom divizijom, čija se komanda nalazila u Blagaju, uspostave veze i organizuje razmjena zarobljenika.^{89'}

Bile su to dvije ratujuće vojske, sukobljene na hercegovačkom kamenjaru, koje su odmjeravale snage i u »majskoj ofanzivi«, kako ju je narod zapamtio, kao i tokom juna uzduž komunikacija koje su vodile od Mostara ka izolovanim njemačkim garnizonima u istočnoj Hercegovini, posebno prema Stocu, stavljajući do znanja njemačkom komandantu mjesta da su i njemu i njegovom garnizonu odbrojani dani.

To je komandant Stoca čiji je garnizon bio češće pritisnut mitraljeskim rafalima bataljona 13. hercegovačke brigade sa Hrguda, ponajbolje osjetio, pa je i partizanskog saradnika koji je stigao na razmjenu, Zoru Roganović - Kruševac, dočekaao kao dobročudan domaćin. Dočekana srdačno od komandanta, Austrijanca, koji je dobro znao srpsko-hrvatski, prespavala je u zgradi u kojoj je bila smještena njemačka Komanda mjesta, a sutradan se našla u koloni legionara.

»Komandant mjesta, sada stalno ljubazan, kavaljerski mi uzima mantil i paket predaje ordonansu«, sjeća se tog jutra Zora Rogović. »Ja se nadoh između komandanta i kapetana prevodioca, iza nas ona voj-ska. Kao mlada i svatovi, a po ulici narod... U Poplatu, komandant

^{88>} Vojnoistorijski institut, ANOP-a, k. 1152/1, f. 5, d. 1.

^{89>} »Juče, 29. VI, razmijenili smo jednog Švabu za Zoru Kruševac (Roganović). Na sastanku na Drenovcu došli su iz Mostara predstavnici »Vražije« divizije, jedan kapetan i jedan natporučnik s prатnjom od 30 vojnika...«, pisao je Južnohercegovački NOP odred Stabu 29. divizije 30. juna 1944. (VII, ANOP-a, k. 1627, f. 2 d. 23/1). Prva razmjena je izvršena 27. juna 1944. kada je oslobođen partijski radnik Salko Mrgan.

i kapetan ostavili su naoružanje i opasače, uzeli bijelu zastavu i flašu konjaka i otišli prema brdu oko 500 metara. Dugo su se zadržali na pregovorima. Negdje oko 13. časova ispaljena je svijetleća raketa. Sa jednim vodnikom iz 'Vražije' divizije... pošla sam prema brdu. Istovremeno, sa druge strane išli su naš čovjek i uniformisani Švaba. Jednovremeno smo došli na mjesto pregovora pred njih četvoricu. Prepoznala sam naše. S naše strane zamjenu su vršili Miloš Stamatović i Dako Kundčina, politički komesar i komandant Južnohercegovačkog partizanskog odreda. Miloš me je uzeo ispod ruke, a komandant Stoca njemačkog oficira. Pozdravili su se sa 'Smrt fašizmu' i 'Hajl Hitler'...⁹⁰¹

Tako je počela tromjesečna prepiska koja je sačuvana i koja upečatljivo svjedoči o znatno izmijenjenim odnosima između okupatorske vojske i NOVJ, o prilikama kada mnoge njemačke komande više nisu mogle da se obraćaju »banditima«, već regularnim jedinicama vojske naroda Jugoslavije, pri čemu je ispoljeno i međusobno uvažavanje uzajamnih obaveza, tolerancija i želja da se svaka razmjena, bez obzira koliko složena, sporazumno privede kraju. A ubrzo je i Štab 3. brigade, nakon više razmjena zarobljenika, poslao ultimatum »Privremenom komandantu okupatorskih snaga u Stocu«.

Prestrojavanja i podsticaji

U to vrijeme opšteg narastanja narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini, kada se, uz srpski narod sve odlučnije orijentišu prema narodnooslobodilačkom pokretu i muslimanske i hrvatske nacionalne i socijalne sredine, kada su se zbunjenost i neodlučnost seljaka, kao u selima Dubrava, potiskivali u neposrednijim susretima sa partizanskim jedinicama, ustaško-četnička propaganda je i dalje, ipak, uspjevala, najčešće terorom i prijetnjama, zaplašiti narod i »čak nešto mobilisati u četnike i u miliciju«.

Tako je u selima ljubljanskog sreza, gdje je 13. brigada sa Južnohercegovačkim partizanskim odredom usmjerila svoja dejstva krajem juna i početkom jula, povremeno bivalo nekoliko stotina četnika, pretežno iz bilečkog i trebinjskog kraja, pored mnogih »škripara« koji su se krili oko svojih kuća. Na prostoru južno od Mostara, između Čapljine i Stoca, bila je »naoružana muslimanska milicija koja je većim dijelom, a može se reći i potpuno, naklonjena našoj borbi i koja neće davati otpor našim trupama«, kako je smatrao Štab 29. divizije u zapovijesti od 1. jula 1944. štabovima 13. i 10. hercegovačke brigade radi razbijanja neprijateljevih uporišta u Trijebinju i Kozicama. Na prostoru Dubrava postojale su dvije čete milicijskog 2. bataljona 9. posadnog zdruga (komanda bataljona u Mostaru) i to : 3 četa od 429 milicionara na prostoru Crnici - Domanovići, a 4. četa u selu Rotimlji u nešto slabijem sastavu. U Domanovićima je bila njemačka pekara sa dijelovima organizacije Tot (Tod), svi skupa oslonjeni na njemački garnizon u Stocu, na Protivtenkovski artiljerijski divizion 369. legionarske (»Vražje«) divizije

⁹⁰¹ »Neobična zamjena« - sjećanje Zore Kruševac Roganović u knjizi »Žene BiH u NOB-u, »Svjetlost«, Sarajevo, str. 704.

i jedno od odjeljenja haubica, na 2000 vojnika i 40 feldžandarma, kao i na brzu intervenciju njemačkih snaga iz Mostara, Metkovića i drugih uporišta.⁹¹

Uoči napada na ustaško-žandarmerijsku postaju u Trijebnju, pomoćnik političkog komesara 1. bataljona Asim Pervan, nakon što je od terenskog radnika Turković »Cikana« dobio obavještenje da je komandir stanice Omer Pervan, napisao pismo svom rođaku i zahtijevao da se predaju bez borbe, ali komandir nije odgovorio.

Ostavljaajući manje snage da brane osnovni brigadni pravac Stolac - Dabar, članovi Štaba Brigade su sa bataljonima krenuli ka selima na sjevernoj strani puta Stolac - Čapljina, ka Trijebnju. Prvi bataljon držao je osiguranje od Stoca i Čapljine, a 4. bataljon je 3. jula, poslije četvorčasovne borbe, likvidirao oružničku postaju Trijebanj. Tridesetak žandarma i ustaša, kojima su iz sela Crnića pritekli u pomoć ustaše, uspelo je da se probije izgubivši pritom 6 vojnika, radio-stanicu, 3 sanduka municije, 15 bombi i 5 tovara hrane i odjeće. Bataljoni su zatim produžili ka selima Borojević i Pješivac s južne strane puta Stolac - Čapljina, gdje su u toku noći stigli bez borbe.

Sutradan, 4. jula u zoru, 1. bataljon je na položaju u rejonu Maslina, uzduž glavnog puta, dočekao u svoje prikrivene zasjede, legionarski streljački stroj od dvije stotine legionara iz stolačkog garnizona, podržanih artiljerijskom vatrom.

Tu vojsku je sa sjeverne strane puta, sa prostorije Baranje - Gorica napao s leđa 3. bataljon, pa su ta dva bataljona zajedničkim kontrnapadom gotovo rasturili neprijateljevu jedinicu. Među 39 poginulih vojnika i 50 ranjenih, kako su javili stolački obavještajci, bila su i 4 oficira. Zaplijenjeno je: 8 pušaka, mitraljez, 3500 metaka, 30 bombi, 1 parabelum i 3 konja s opremom.⁹²

U međuvremenu je 10. brigada odbila neprijateljevu kolonu kod sela Kamene i vratila je u Blagaj, rastjerujući uz put mještanske »škripare«. Pošto je zapalila žandarmerijsku stanicu Pileta, produžila je ka Popovom polju, gdje je uništila domobransku posadu na željezničkoj stanici Poljice, zarobivši 23 domobrana.

Vraćajući se ka Hrgudu, gdje su bataljoni 13. brigade stigli 5. jula uveče sa samo trojicom ranjenih boraca, gledajući s brda svjetla u Stocu, komandant brigade je tog večerja, kako je to često činio i ranije, iz velikokalibarskog mitraljeza (skinutog sa srušenog američkog aviona »tvrđave«) »pustio« nekoliko rafala (svaki peti metak, većeg kalibra, bio je svijetleći) ka tvrđavi iznad grada, odakle su, koji trenutak kasnije, osule topovske granate. Građani su »svoje« rafale sa Hrguda rado osluškivali i očekivali.

Toga dana je 1. bataljon formirao Prateći vod. Za njegovog komandira postavljen je Nuhić Džanko, vjerovatno najsnažniji i jedan od najhrabrijih boraca u bataljonu, zemljoradnik iz okoline Konjica, raniji borac 5. bataljona 10. brigade, koji je u borbi na Maslinama zaplijenio mitraljez, stavio ga na rame i pod kišom metaka stigao među svoje, da bi

⁹¹> Zbornik NOR; IV/28, dok. 13.

⁹²) Isto.

kasnije, kada su zaplijenjena još dva mitraljeza i minobacač, komandovao Pratećom četom 1. bataljona.

U povratku iz Dubrava 3. bataljon je 5. jula izjutra sačekao kolonu 200 njemačkih legionara kod sela Ošanića i, oko podne, potisnuo je ka Stocu. Pored ranjenih i jednog zarobljenog, poginulo je pet vojnika i oficira.⁵³⁾

U nekoliko narednih dana, od 6. do 11. jula, kada je 3. bataljon ponovo upućen u Dubrave radi napada na neprijatelja, bataljoni su, razmješteni na prostoru Hrgud - Potkom, bez borbi, imali vojno-stručnu nastavu, borbena vježbanja i strojevu obuku, vojno-politička savjetovanja i kulturno-prosvjetna predavanja, uz stalna izviđanja duboko na neoslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji radi prikupljanja podataka o namjerama neprijatelja.

Tih dana su u 4 člana brigadnog i 12 članova triju bataljonskih komiteta SKOJA, 83 člana iz 9 aktiva SKOJA, na četnim i bataljonskim konferencijama uključivali u razgovore i one omladince koji takvim skupovima do tada nisu nikad prisustvovali, moralno i borbeno učvršćujući svoje kolektive, podstaknuti i uspjelim akcijama u Dubravama prvih dana jula.

Među 36 članova i 6 kandidata KPJ, koliko ih je tog jula bilo u 1. bataljonu, našlo se i nekoliko đaka koji su, pored opšteobrazovnih predavanja, sve češće usredsređivali svoja kazivanja na iznošenje borbениh tradicija iz ranijih i bliže prošlosti naroda Jugoslavije, posebno iz Hercegovine, gdje je nekoliko partizanskih bataljona u prvoj ustaničkoj godini na svojim zastavama nosilo naznake najvažnijih događaja iz borbi protiv tuđina i imena najvoljenijih ljudi sa hercegovačkog kamenjara, kao što su bataljoni »Nevesinjska puška«, »Vladimir Gaćinović«, »Šesti jun«, »Luka Vukalović«, »Neđo Čabrinović«, »Miro Popara«, »Savo Belović«... U Burmaškoj opštini je u maju 1942. formirana i 1. muslimanska partizanska četa »Mustafa Golubić«, koju je vodio komandir Mujo Tucaković, obavještajni oficir 1. bataljona 13. brigade. Četa je imala oko 25 partizana Muslimana i Srba.

Mada »nastavnici-predavači« nisu znali mnoge značajne pojedinosti o događajima i ličnostima o kojima su govorili, osnovne poruke oslobodilačkih buna i naj mudrijih ljudi svoga kraja vjerno su saopštavali i doprinosili razvijanju patriotskih osjećanja i borbenom podstrijeku, spoznaji da samo udruženi, bez nacionalne i vjerske podvojenosti, narodi Hercegovine mogu istrajati i iskovati brigade bratstva i jedinstva, kao što je i bila 13. hercegovačka.

⁵³⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 91, fusnota 3: U izvještaju Zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 12. jula 1944. piše:

«. . . 4. srpnja u 07,00 sati, njemačka vojska i partizani sukobili su se kod sela Ošanića i Borojevića (2 i 5 km s.z. Stolac). Borba je trajala preko cijelog dana. Poginulo 5, a ranjeno 14 njemačkih vojnika. Gubici partizana nepoznati. Partizani od Nijemaca zarobili i tešku strojnicu sa 2000 naboja i ubili im tri konja.

Četvrtog srpnja oko 17,00 sati ustaška obhodnja i milicioneri sukobili se sa partizanima na putu (10 km s. z. Stolac). Nakon kraće borbe teže ranjene 3 ustaše, od kojih je 1 umro, a 1 milicioner ranjen...

Petog srpnja u 07,00 sati, njemačka vojska sukobila se sa partizanima kod sela Ošanića i Borojevića. . . Borba trajala preko cijelog dana. Poginulo 5, a ranjeno 5 njemačkih vojnika. Partizanski gubici nepoznati. Nijemci se povukli u Stolac. . . »

Njeni bataljoni su u dubravskom selu Plješevicu, kod Stoca, prenoćili poslije borbe u Trijebnju i uoči borbe na Maslinama, ne znajući pri tome da su upravo u tom selu 21. avgusta 1878, borci hercegovačke muslimanske narodne vojske odbijali više časova juriše austrougarske pješadije, dijelova 18. divizije, kojoj su više pomogli zapaljeni stogovi sijena oko opkoljenih kula, kad su i kule i branioци spaljeni, nego njihova artiljerija, nakon čega su, toga dana, trupe feldmaršala Jovanovića, nakon žestoke borbe ponovo zauzele Stolac, gdje su ustanici, kojima su pritekli u pomoć nevesinjski i trebinjski Muslimani, više dana držali u opsadi gradsku tvrđavu i njenu austrougarsku posadu.

I ovoga puta, kao i 1875, izostala je udružena borba Srba i Muslimana protiv zajedničkog neprijatelja.

Kako ishraniti svoju vojsku, pa i tek formiranu 13. brigadu, kako i od koga uzeti, šta kome ostaviti, kako ravnomjerno podijeliti to što se ima do nove ljetine? Kako preživjeti i, u isto vrijeme, nahraniti svoju djecu, gotovo svakodnevno su razmatrali članovi Opštinskog NOO za Berkoviće, i ne samo tog odbora i donosili svoje mučne, a, opet, neophodne planove i rasporede šta da čine, kako najprikladnije da usklade svoje odborničke poslove Kojo Bjelica i Luka Milićević, Vukan Belović, Joviša Đurica, Lazo Čalija i drugi odbornici.

Bio je to front bez pozadine, kada su svi bili na borbenom položaju, kada su familijarni i ugledni ljudi, mahom prošli kroz četničke zatvore, zajedno sa štabovima bataljona i intendantima pronalazili mogućnosti opskrbljivanja, poput Vukana Belovića, potpredsjednika Opštinskog NOO za Berkoviće i člana Sreskog NOO za Stolac. Njegov sin, Anđelko, sekretar Opštinskog komiteta KPJ za Dubrave, izložio je prilike za petnaestak sela na platou između Stoca, Čapljine i Mostara, 1. jula 1944. u Štabu 13. brigade o konsolidaciji partijske organizacije poslije hapšenja Salke Mrgana, o neposrednim akcijama dvanaestorice komunisti i kandidata, skojevaca iz devet seoskih aktiva, o spremnosti omladine »da ide u partizane, ali ne dalje od svog užeg zavičaja, svojih ognjišta«. Koji dan kasnije, kada se Brigada prvi put spustila u Dubrave, u selu Lokve susreo se prvi put sa komandantom 1. bataljona Omerom Mrganom, koji će ubrzo stići u Dubrave radi formiranja novog, četvrtog po redu, bataljona 13. hercegovačke brigade.

Kako ojačati čete

Iako su vojne akcije u Dubravama uspješno završene, jedan od osnovnih zadataka - mobilizacija novih boraca nije izvršena. Ipak, taj nastup Brigade povoljno se odrazio u narodu, jer su borci svojim pravilnim odnosom prema ljudima toga kraja stekli »naročite simpatije«. Uspostavljeno je izvjesno povjerenje i značajno potisnuta ustaško četnička propaganda. Zbog toga je politički komesar 13. brigade i predlagao komesaru 29. divizije da je »najhitnija potreba« 13. brigade njeno »ponovo upadanje na prostoriju Dubrava da bi izvršili popunu bataljona. Čije brojno stanje ni kod jednog ne prelazi 100 boraca.«⁹⁴

Štab 13. brigade bio je uvjeren daje to najprikladnije mobilizaciono područje, bez obzira što u prvih nekoliko julskih dana bataljoni nisu odvojili od kućnog praga gotovo nijednog novog borca, i što je dalje bila podvojenost u narodu, jer su četnici i njihovi simpatizeri govorili da su Muslimani i Hrvati ustaše, a ustaše i milicioneri su uzvraćali da su Srbi četnici. Zbog neodlučnosti i špekulacija dobrog dijela muslimanskih i hrvatskih sredina da se dobrovoljno ne odazivaju u partizanske jedinice, predloženo je divizijskom partijskom komitetu da se idućim upadima 13. brigade u taj kraj, vrši »prisilna mobilizacija«, pogotovo što se pojavio i takozvani »zeleni kadar«, okupljanje »pod parolom - branimo se od ustaša i četnika, i ako nas napadnu partizani«, odnosno i milicija je bila »sastavljena većinom od ljudi koji neće da idu u vojsku«. ^{95'}

Bilo je uočljivo da u tom kraju hrvatske porodice »žive u strahu od naših jedinica«, o čemu su komunisti i drugi borci razgovarali sa seljacima na više konferencija. ^{96'} I pored svega toga »prolaz« Brigade preko tog terena ostavio je »vrlo lijep utisak na narod, s obzirom na naš vojnički uspjeh koji smo imali: likvidacija žandarmerijskih stanica Trijebanj i Aladinići, uspjeh našeg 1. i 3. bataljona na Maslinama«. ^{97'}

Da bi 1. i 3. bataljon dobili još po jednu čet, jer i u julske borbe 1944. ušli su sa po dvije čete, zatraženo je od Štaba 29. divizije da Južnohercegovački partizanski odred, koji se ojačao dobrovoljcima iz Dubrovnika i mobilizacijom u širem području Popova polja i Dubrava, pošalje 50 boraca 13. brigade, kojoj se, i pored izlaska novih boraca iz Mostara, brojno stanje nije gotovo izmijenilo od njenog formiranja. ^{98'}

Novi brigadni intendant Nenad Karadešlija (početkom avgusta otišao za intendanta 29. divizije), zatim intendant 1. bataljona koji je ranije ispoljavao »strah pred greškom, nije bio samopouzdan u pogledu vršenja rekvizicije i konfiskacije, bojao se da neće pravilno ocijeniti kakav je ko, tako da je često bataljon ostao bez hrane«, i intendant 3. i 4. bataljona, bez osobitog iskustva borce su najčešće snabdijevali iz brigadne intendature. Ubrzo su uspjeli da organizuju redovnije prikupljanje hrane i obuče, pa su borci uoči i tokom julskih borbi imali dobru hranu, iako su stalno bili u neposrednom sudaru sa njemačkim i četničkim jedinicama oko planinskih visova Hrguda, Sniježnice i Trusine.

Bolničarke u četama, od kojih su mnoge savladale kraći sanitetski kurs, istaknute su i kao hrabri i izdržljivi borci, vrijedni i disciplinovani, među kojima nije bilo nijednog dezertera. Kritikovao je i »nepravilan stav nekih boraca prema drugaricama i drugovima koji vrše sanitetsku službu«, pogotovo što takvo potcjenjivanje »dolazi od rukovodilaca, koji često puta svojim izjavama to zvanje u našoj vojsci ponižavaju«.

^{95>} VII, ANOP-a, film 8 (Institut BiH), 601-605.

^{96>} VII, ANOP-a, film 7, br. 15962 (289-250).

^{97>} VII, ANOP-a, k. 1152/1, d. 11, d. 4.

⁹⁸⁾ U izvještaju Oblasnog komiteta Skoja od 20. jula 1944. Pokrajinskom komitetu Skoja za BiH, piše: »... Od brigada sada nam najslabije stoji organizacija u XIII brigadi - novoj brigadi koja ipak nije slaba. Skoj se u svim brigadama osjeća kao borbena organizacija, jer je obuhvatila najbolje i najborbenije oyaldince koji služe za primjer drugima. . . Sad se ne dešava dezterstvo iz Skoja kao ranije. . . Nepravilnosti u organizaciji nema izuzev nešto u XIII brigadi. Brigada je nova, te za razliku od ostalih brigada ovdje se Skoj još dovoljno ne osjeća i nije tako oživio kao organizacija. U ovoj brigadi u nekim bataljonima ima sektašenja, a u nekim rasplinjavanja. . . « (VII, ANOP-a, l. 8 (695-705).

U međuvremenu su bataljonski i brigadni izviđači sa svojih dugih marš-ruta u pozadini neprijatelja donosili vijesti o užurbanim dnevnim i noćnim pokretima njemačkih jakih motorizovanih jedinica, o prikupljanju četničkih snaga, da se u narodu govori o smjeni njemačkih jedinica, da u Hercegovinu dolazi, umjesto »Vražje divizije«, neka nova i »još gora« njemačka divizija i ustaški zdrgu.

Dva protivnapada pred prednjim krajem odbrane

Ubrzo se pokazalo da su to bile zablude. Bilo je to pregrupisavanje 369. legionarske divizije za novu julsku operaciju. Na njene izviđačke dijelove naišli su brigadni izviđači i isturena četa, koja je u Dubravama, kod Aladinića i Crnića, vodila borbu sa ustašama.

Tada se izviđački vod 13. brigade, koji se začeo u Mostarskom partizanskom bataljonu na Boračkom jezeru i imao deset boraca, sa svojim vodnikom Ljubom Kokotovićem i vodnim delegatom Faikom Sunagićem,⁹⁹ izviđajući neprijateljeve posade i komunikacije oko Stoca, zatekao na Žegulji, između Stoca i Ljubinja, upravo kada je naišla četnička kolona. Dočekali su je bombama i rafalima. Nekoliko četnika su ranili i ubili, a među izviđačima bio je samo jedan ranjen, Meho Zečo, obavještajni oficir 1. bataljona. Zatim su izviđači izviđali na sjevernoj strani Stoca, i u uvali kod Šćepankrsta i Brštanika, otkrili dobro kamufliranu njemačku izviđačku jedinicu.

Prikupljeni podaci od obavještajnih organa, terenskih političkih radnika i odbornika, posebno vijesti o oružanim čarkama sa legionarskim isturenim prethodnicima i koncentrisanim snagama u okolnim garnizonima, podstakli su komandanta 13. brigade da odmah, pretpostavljajući da se na oslobođenu teritoriju priprema širi napad 369. divizije, uputi u Dubrave 3. bataljon sa svojim zamjenikom Miloradom Kujčićem, kuda je krenuo i politički komesar brigade Enver Čemalović radi mobilizacije novih boraca iz dubravskih sela, kako bi iznenada, tamo gdje to neprijatelj najmanje očekuje, presreo neprijateljeve kolone koje bi se pojavile, i udario na legionare desetak i više kilometara ispred prednjeg kraja odbrane koju je 13. brigada držala na planinskim masivima Hrguda i Sniježnice, prema Stocu i Nevesinju.

»Dva dana pred početak ofanzive, 11. jula, njemačko-četničke snage pokušale su od Gacka potisnuti 11. brigadu, tokom dana bili su tučeni i odbačeni natrag, u 13. brigadu samoinicijativno sa dijelom snaga upala duboko na prostoriju između Stoca i Blagaja, vodi oštre borbe 11, 12. i 13. jula, prim. M. S.) i pretjeruje ka Blagaju«, zapisao je Vojo Kovačević, razmatrajući operacije u ljeto 1944.¹⁰⁰ »Istoga dana, 13. jula, dijelom snaga posjeda Hrgud, a glavninom stiže na Sniježnicu, gdje vodi uporne borbe na položajima Sniježnica - Studenac zadržavajući nepri-

Politički delegat voda Faik Sunagić, bravar iz Konjica, penzionisani oficir, sačuvao je bilježnicu sa osnovnim podacima o borbama izviđačkog voda brigade. Pored vodnika Lj. Kokotovića, zemljoradnika, borca od 10. III 1943, borili su se Todor (R) Vlatković Nemanja (M) Miljanović, Milan (LJ) Ljubenko, Maksim (D) Krulj, Mehmed (M) Čiber, zemljoradnici i borci bataljona iz prve polovine 1944, zatim Hilmijsa Mrgan i Salko Repša, mostarski kuriri tokom rata, i borac Luburić.

¹⁰⁰ Vojo Kovačević: »Nepokorena 'Crvena republika...«, »Hercegovina u NOB«, VIZ, Beograd, 1961.

jatelja do pristizanja 12. brigade«. Napominje i to da je »13. brigada, iako tek formirana (sredinom jula), bila po svim kvalitetima ravna ostalima« (10, 11. i 12. NOU brigadi).

Predviđanja su se gotovo u cjelini obistinila. Treći bataljon je u iznenadnoj noćnoj borbi 13. jula nanio teške gubitke desnoj koloni 369. izviđačkog bataljona, pogotovo što su legionari vjerovali da su još uvijek »daleko od partizana«. Batrgajući kamenjarom i kozjim stazama, vojnici elitne izviđačke jedinice strmoglavili su se na polazne položaje u Blagaj, gdje je bilo komandno mjesto generala Frica Najdholda. Borci su se tako našli iznad snažne neprijateljeve grupacije, ne znajući da je upravo toga dana, 13. jula, započela nova njemačka napadna operacija »Zonenštih« u istočnoj Hercegovini, da su svojim odlučnim noćnim protivnapadom pred prednjim krajem odbrane poremetili razvoj snaga napadača, te da je neprijateljev nastupni plan poremećen i njegov napad u pravcu Dabrice odgođen za jedan dan.

Koliko je svaki takav neočekivani, »odloženi jedan dan«, a njih je bilo više u julskoj operaciji, značio za opšti tok borbi i njene rezultate, saznao je i komandant nemačkog 5. SS brdskog korpusa, general Flebs.

U tom prvom sudaru sa neprijateljevom izviđačkom kolonom iznad sela Rotimlja, 13. jula, na koti 538 (Hum), šestorica boraca na obezbeđenju bila su opkoljena. Borci sa desetarom Vladom Sikimićem i puškomitraljezom Milkom Dobranićem hrabro su se borili i branili svoj položaj. Komandir voda u 2. četi Boško Bjelica, zastavnik, deblokirao je svoje vojnike u odlučnom napadu, ali je smrtno pogođen.

»Istog dana, negdje poslije podne, kada je 3. bataljon išao od Rotimlje u pravcu sela Ščepankrsta, u blizini sela zapazili smo da mještani bježe iz sela«, sjeća se tih događaja Veljko Okuka, komandir 1. čete 3. bataljona. »Ubrzo smo saznali da su u selo došli legionari, njih oko 30-40. Došli su iz pravca Kamene. Tada se nije ništa znalo o kretanju njihovih snaga u tom pravcu.

Bataljon se odmah razdvojio u dva dijela. Prva četa je hitno upućena da posjedne položaj po kosi sjeverno od sela, na kotama 803 i 725, a 2. četa je izvršila munjevit napad na legionare u selu, koji su dali žilav otpor, ali su bili prisiljeni na povlačenje. Rasuti i zbunjeni povlačili su se prema položaju 1. čete koja ih je spremno čekala. Iako su se našli na bliskom odstojanju između dvije čete, ipak su, umjesto da se predaju kako smo očekivali, prihvatili borbu prsa u prsa na položaju 1. čete. Na tom uskom prostoru ostalo je 17 mrtvih legionara i jedan Nijemac. Ostali su, većinom ranjeni, uspjeli pobjeći u sastav njihovih snaga koje su se nalazile u rejonu Kaluđer Voda, za koje mi do tada nismo znali.

Odmah poslije toga njihove snage su iz pravca Kaluđer Vode napale 1. četetu i na položaj je izašla i 2. četa. Borba je nastavljena do noći. Kasnije se naš bataljon povukao u pravcu Dabrice. Zaplijenili smo jedan puškomitraljez i jedan automat, dvogled, više pušaka i municije«.

Četvrti bataljon se sukobio sa kolonom od 450 vojnika, podržanih teškim oružjem, koji su nastupali južno od Nevesinja, od Udreznja i Lukača ka sniježničkom vijencu, ka liniji Kozica (k. 1262) i Osrednjaku (k. 1023). Krajem dana je i 3. bataljon uveden u borbu preko Sniježnice i glavne snage neprijatelja su odbačene sa (velikim gubicima, dok je jed-

na jedinica) opkoljena na Stubalskoj koti (k. 1152), gdje je - u jurišu dvaju bataljona u 23 časa neprijatelj razbijen. Ubijeno je 20 »vražijaka«, ranjeno više od 50, 9 zarobljeno, zaplijenjen teški bacač sa 120 mina, puškomitraljez, 10 mašinki i parabeluma, 10 pušaka, 5 tovara ratne spremlje, 20 konja.

U odlučnom noćnom napadu, kad su legionari u opštem košmaru spasavali glavu, poginuo je zastavnik Nenad Bojanić, politički delegat iz 3. čete 4. bataljona, omladinac iz sela Fatnice. Bio je član KPJ, koji je u aprilu 1944. u borbi kod Nevesinja ostao bez jednog oka, pa je sve do Sniježnice bio u kuhinji. Tada nije mogao izdržati a da ne uzme bombe i ne sruči ih na legionare, kada je i on smrtno pogođen,

Četvrti bataljon nastavio je gonjenje neprijatelja prema Nevesinju i, uz put, oko Udrežnja zaplijenio je komoru od oko 40 konja sa municijom i drugim ratnim materijalom. Tako je za samo dva dana, 13. i 14. jula, zarobljeno 10 njemačkih vojnika, ubijeno 35, među kojima i 3 oficira, odnosno »toliko je bilo ranjenih« da se smatralo, »da od ove kolone koja je bila jaka oko 200 Švaba i 40 četnika, nije ostalo ni 10 odsto zdravih«.¹⁰⁰

Bilo je to u vrijeme drugog protivnapada pred prednjim krajem odbrane, koji je uspješno organizovan, vođen i okončan. Jer, dok su neprijateljeve jedinice, trpeći neočekivane gubitke, pokušale od 14. do 16. jula da prokrče put ka prevojima Trusina i Sniježnice, kako bi se sručile u Dabarsko polje, samoinicijativno su objedinjena dejstva 13. i 12. brigade i komandant te Operativne grupe, Danilo Komnenović i članovi njenog privremenog štaba, koji će za koji dan biti postavljeni i naredbom Štaba 29. divizije, pripremili su novo iznenađenje neprijatelju. Na to su ih nagnale, izgledalo je, nepremostive teškoće. Jedinice su imale malo municije (četnici su ih nazivali »petmetković,«) pa je predstojalo napuštanje položaja i povlačenje prema Crnoj Gori (kako je njemački general Najdhold i priželjkivao). Oni koji su smatrali da slobodnu teritoriju treba i dalje braniti, uočili su nove mogućnosti njene odbrane: valjalo se, prvo, iz neprijateljevih izvora snabdijevati municijom, a zatim, uporedo sa frontalnim otporom sa dominantnih visova i kamenih greda, napadom četa i bataljona duboko u raspored neprijatelja, unijeti pometnju i nesigurnost među legionare, dobrim dijelom nenaviknute na ratovanje po kamenitom i ispresijecanom planinskom zemljištu.

Neposredan podsticaj su bile i tek primljene informacije da na prostoru sela Biograda i Udrežnja, južno od Nevesinja, mazge i magarce vode mobilisani seljaci, njih više od hiljadu, da se tim nedovoljno obezbijeđenim i rasutim kolonama pregoni municija, ruksaci, hrana i druga oprema za obezbijeđenje višednevnog neprijateljevog pohoda do Nikšića, gdje je bilo planirano da se potisne 29. hercegovačka divizija i da se tamo, u Crnoj Gori, na planinskom procjepu sabije i uništi.

Neodlučnosti više nije moglo biti. Dva bataljona 12. brigade provukla su se kroz neprijateljeve položaje s istoka, od Gloga, a 4. bataljon 13. brigade, istovremeno, s južne strane, preko padina planine Sniježnice.

¹⁰¹> Zbornik NOR, IV/27, b. 70.

I tako, bez pucanja, stigli su do komora u južnom dijelu Nevesinjskog polja, duboko u neprijateljevoj pozadini, s. Biograd - s. Udrežnje, sručivši se, uz pucnjavu i tresak ručnih bombi, među gomile zaprepaščenih seljaka i njihovih malobrojnih čuvara, legionara starijih godišta.

U tom ponoćnom kovitlacu, rijetko viđenom vrtlogu ljudi i konja, u spletovima rafala i jauka ranjenih, najbolje su se snašli borci bataljona i mobilisani seljaci - borci su užurbano uzimali sanduke municije, a seljaci su se raspršili na sve strane, bježeći kućama.

Čučeći u svojim vrtaćama, legionari su zbunjeno osluškivali neujednačenu tutnjavu i metež daleko iza svojih položaja, ne znajući šta da rade, kuda da krenu i koga da napadaju. Tako su kroz svoje nesigurne rasporede »propustili« i borce triju bataljona koji su sa više od 40000 zaplijenjenih metaka prije zore ponovo zaposjeli svoje položaje.

»Ovim plijenom municije, drugovi, sudbina njemačke operacije, bez obzira kuda smjera, u našim je rukama, ona je već riješena«, rekao je komandant Operativne grupe primajući izvještaj vršioca dužnosti komandanta 13. brigade Milorada Kujačića i komandanta 4. bataljona Milana Tabakovića, o toku i rezultatima ponoćne akcije radi snabdijevanja bataljona municijom i drugom opremom.

Borci obje brigade su tokom slijedećih dana uspjeli da, uz otpor i napade drugih jedinica 29. divizije, pomrse račune njemačkoj komandi u vođenju operacije »Zonenštih«.

Šta se, zapravo, željelo tom operacijom i kako su borbe dalje vođene na planinama i kosama iznad Dabarskog polja i na drugim stranama, upućuje na odgovor i zaplijenjena zapovijest komandanta 369. legionarske divizije.

Zapovijest generala Najdholda

Dolazak kurira 12. hercegovačke NOU brigade u Štab 29. divizije u popodnevnom časa 14. jula, označio je značajan trenutak. Toga dana je na sjevernim padinama Sniježnice i Trusine, na prostoru Ponor - Lastavica - Džinova Mahala - Poljana, 12. brigada potukla dvije njemačke kolone i ostatak natjerala ka selu Odžaku, ubila 30 njemačkih vojnika, među kojima i dva oficira, od kojih je jedan bio komandant 369. nastavno-dopunskog bataljona (stigao iz Konjica). U njegovoj kožnoj torbi nađena je dragocjena arhiva, između ostalog, i zapovijest komandanta 369. legionarske (»Vražje«) divizije broj 121 od 11. jula 1944. godine. Zarobljen je i ljekar, podoficir.¹⁰²¹

Ranija obavještenja da će neprijatelj početi ofanzivu na oslobođenom teritoriju istočne Hercegovine da bi 29. diviziju rastrojio i protjerao ka Crnoj Gori, potvrđena su na najbolji mogući način zaplijenjenom zapovješću.

Ofanziva je, po toj zapovijesti, trebalo da počne 13. jula i da se završi 24. jula, kada se očekivalo da će snage 29. divizije biti potpuno protjerane iz Hercegovine i sabijene na uži durmitorski planinski prostor,

gdje će se, bez šire ekonomske osnove, moći uspješnije tući i dotući. U zapovijesti je bilo tačno po danima predviđeno šta ima koja jedinica da radi.

U divizijskoj zapovijesti za operaciju »Zonenštih«, koja je umnožena u 15 primjeraka, a zaplijenjeni primjerak bio je deseti otisak,¹⁰³ govori se u prvoj tački da se borba vodi protiv 29. banditske divizije i mjesnih banditskih odreda na prostoru Gacka, Nevesinja, Blagaja, Stoca, Hutova, Dubrovnika i Trebinja, o čemu iscrpnije kazuje priloženi obavještajni izvještaj Komande 369. divizije od 11. jula 1944, o sastavu i rasporedu jedinica 29. NOU divizije i o odnosu stanovništva i četnika prema njemačkoj vojsci,¹⁰⁴ u drugoj tački da će 369 (hrvatska) pješadijska divizija u operaciji »Zonenštih« koncentričnim angažovanjem svih raspoloživih snaga i prigodnog 3. bataljona 4. puka »Brandenburg«, razbiti neprijatelja i da je početak operacije 13. jul 1944; u trećoj tački da će se, pored tačno naznačenih njemačkih bataljona, pripremiti četničke grupe u Bileći (Bilećka brigada) i četničke grupe »na liniji Odžak - Kifino Selo i u Ulogu« na tom prostoru su djelovali četnici 1. i 2. nevesinjske brigade), a zatim, pod tačkom 4, u poglavlju »Izvođenje akcije«) uz priloženu oleatu), izloženo je da će se akcije izvestio u četiri etape.

U prvoj etapi, od 13. do 15. jula, trebalo je sa zapadnih strana - Aladinića, Bune, Blagaja, Hrguda, Bišine, Nevesinja i Kifina Sela, izostavljajući Sniježnicu - Trusinu, sa težištem preko Kamena i Dabrice, dostići liniju Poratak - Trebesin Han - Studenac Nekudine - Vjetreno, a to je značilo zaći iza leđa 13. i 12. brigadi koje su držale položaje od Stoca (Hrguda), preko Sniježnice i Trusina do Odžaka i puta Nevesinje - Gacko. Taj zadatak razrađen je za svaki bataljon: 3. bataljon 370. grenadirskog puka da pročešlja Dubrave i štiti desno krilo 369. izviđačkog bataljona koji nadire od Blagaja ka Dabrici i, koji, najkasnije u osvit 14. jula mora da se ispne na Hrgud i, najkasnije 15. jula da dostigne prostor Poratak - Studenac, gdje bi se, opet, 369. dopunski bataljon, koji je nastupao od Bišine i Nevesinja, već 14. jula morao naći (Studenac - Nekudine). I artiljerijski 369. puk dobio je svoj zadatak.

»Težište treba da bude na desnom krilu, da bi prije svega bio otjeran neprijatelj sa visova sjeverno od Sniježnice, Trusine planine na jugoistok«, stoji u zadacima za 369. dopunski bataljon. »Četu Dinov privući najprije kao rezervu da bi u toku noći bila iznenadno ubačena protiv jako zaposjednutih neprijateljskih visova«.

U drugoj etapi, kojom je u dvodnevnim borbama, od 15. do 17. jula trebalo izvesti čišćenje »Crvene republike« jugozapadno i južno od Stoca, učestvovalisu 3. bataljon 4. puka »Brandenburg«, 3. bataljon 370. grenadirskog puka, jedna alarmna jedinica 369. protivtenkovskog diviziona, 369. protivtenkovski divizion u saradnji sa Stolačkom četničkom grupom (brigadom) i 370. grenadirski puk sa svojim potjernim odjeljenjima, koja bi 15. jula prodirala sa obale prema Popovom polju »da bi otežali izvlačenje bandita iz 'Crvene republike' na jug preko Trebišnjice«.

¹⁰³> Zbornik NOR, IV/27, d. 158. Original pisan na mašini na njemačkom jeziku, u VII, NjA, k. 18/1, f. 4, d. 19.

¹⁰⁴> Zbornik NOR; IV/27, d. 159, Dok. pisan na njemačkom jeziku, VII, NjA, kut. 18/1, fas. 4, dok. 20.

Za njemačkog komandanta generala Najdholda, koji je potpisao divizijsku zapovijest 121, i generalštabnog potpukovnika Busmana, koji je u ime štaba divizije potpisao obavještajni izvještaj Komande 369. divizije kao prilog divizijske zapovjesti, cio taj prostor, posebno međuprostor Burmazi - Bjelojevići - Gornje Hrasno »potpuno je zaražen komunizmom, sam sebe naziva 'Crvenom republikom', sve stanovništvo južno od planinskog lanca (6 km jugoist. do 6 km zap. - jugozapad od Stoca) i na jugu do Popova polja pomaže komuniste i sudjeluje u borbi«, da taj teren brane »13. hercegovačka brigada, 2. stolački odred i dijelovi Popovo-poljskog bataljona (Južnohercegovačkog partizanskog NOP odreda).

Za svoje saveznike četnike, u obavještajnom izvještaju rečeno je da su oni u Gacku, Kifinom Selu, Nevesinju, Stocu, Bileći i Gorici (kod Trebinja) i da se nalaze pod komandom Draže Mihajlovića, da se »ovi četnici bore zajedno sa njemačkom vojskom, oni su neprijatelji ustaša i Hrvatske«, da su četničke grupe u Prebilovcima i Gluščima, da su se svi četnici »bezuslovno potčinili njemačkoj vojnoj sili«, da su »obje ove grupe izvršile do sada povjerene im zadatke obezbjeđenja na zadovoljavajući način«.

U drugoj etapi trebalo je, kako piše u zapovijesti, sela Zagnježde i Udoru, 9 km jugozapadno od Stoca, potpuno uništiti, »muške stanovnike ovih mjesta treba povješati, a žensko stanovništvo i djecu odvesti u Stolac«, jer su, kako piše i u obavještajnom izvještaju, »ubili nosioca hrastovog lišća, ordena vazduhoplovstva, kapetan Kirhnera koncem decembra 1943«. ¹⁰⁵⁾

U trećoj etapi, od 18. jula, trebalo je poduzeti »čišćenje istočne Hercegovine i uništenje neprijateljskih snaga koje se suprotstave na ovom sektoru«, odnosno da 1. bataljon 369. grenadirskog puka u širem trebinjskom području dočekuje i uništava »bandite koji na istok budu potisnuti od snaga koje nadiru sa zapada«, da 369. puk obezbeđuje, osim toga, »da jedna jaka grupa bilečkih četničkih prodre 18. jula na Zvijerinu, a ostale njihove grupe prodru na sjever preko Plane, da bi 18. i 19. jula uništile bandite koji sa zapada budu potisnuti prema liniji Trebinje - Gacko«.

I 3. bataljon 4. puka »Brandenburg« i dva bataljona 370. grenadirskog puka, potjerna odjeljenja 369. protivtenkovskog divizionu i 369. izviđački i 369. dopunski bataljon, trebalo je da temeljno pročešljaju svoja područja, posebno »Dabarsko polje i potisnu banditske snage prema četnicima na prostoru Plane«.

Posljednja (četvrta) etapa operacije »Zonenstih«, od 20. do 24. jula, okončala bi se »protjerivanjem neprijatelja u crnogorsku oblast i gonjenjem bandita četničkim odredima, koje treba pojačati pojedinačnim grenadirskim vodovima«.

¹⁰⁵⁾ U Zagnježdu, zaseoku sela Bjelojevića, živjele su i dvije muslimanske porodice Hairlića, koje su bile najpostojanije u svojoj vjernosti NOP-u u ovom dijelu Hercegovine, tj. zaselak (na brdu Bačniku, 2 km južno od Poplata) je tokom NOB bilo sigurno utočište pripadnika NOR-a. Navedeni zaselak Udora, takođe u Bjelojevićima, bilo je hrvatsko naselje koje je u proljeće 1942. napušteno i bilo pusto. Ovdje su neprijateljeva obavještenja bila netačna. Tamo nije bilo nikog za vješanje.

U ovoj etapi valjalo je, pored već pomenutih njemačkih jedinica, angažovati u većem broju u više akcija četničke snage, ponovo pročešljati mnoga područja, naročito Popovo polje i »Crvenu republiku«.

Generalštabni oficir Busman naznačio je značaj i teškoće operacije »Zonenšiht« u obaveštajnom izvještaju opštom napomenom o kakvom je protivniku riječ, napisavši:

»29. divizija važi kao elitna divizija. Do sada još nije nijedanput odlučno potučena. Potpuno vlada taktikom 'malog rata' uz spretno iskorišćavanje terena. Pokušava najčešće da zaobiđe naše snage i da udari s leđa. Prilikom napada naših snaga odmah preduzima protivnapade. Bori se žilavo, gotovo se uopšte ne da zarobiti.

Ima vrlo dobro naoružanje. Saveznici je snabdijevaju vazdušnim putem. U slučaju dužih neprekidnih borbi moglo bi se računati sa bržim potroškom municije kod nje, naročito za minobacače.

Kod Poljice (10 km južno od Gacka) nalazi se mjesto za bacanje materijala, za snabdijevanje 29. divizije vazdušnim putem. Vjerovatno je da imaju sakrivene magacine u Poljicama i okolini«.

Operacija »Zonenštih« u procjepu udarnih brigada»

Dalji rasplet neprijateljeve divizijske zapovijesti broj 121, bio je u stvari, u rukama boraca 29. udarne divizije. Takav dragocjen dokument, zaplijenjen već drugog dana ofanzive, iako je bio izuzetan izvor podataka za eventualna nova prestrojavanja jedinica i reorganizaciju odbrane, gotovo da nije neposredno uticao na novi raspored jedinica ili grupisanje snaga 29. divizije, tim prije, što se vodila frontalna borba za odbranu slobodne teritorije. Već prva analiza njemačke divizijske zapovijesti pokazala je da se planirani prodori i vrijeme dolaska pojedinih grenadirskih grupa na određena mjesta na realizuju kako su to željeli komandant 369. divizije i Komanda 5. SS brdskog korpusa, a to je značilo da brigade uspješno istrajavaju i, objektivno, neprijatelja nagone na preispitivanje svoje procjene i očekivanja.

Operacija »Zonenštih« bila je samo jedna od četiri gotovo u isto vrijeme - jula 1944 - organizovanih i pokrenutih operacija njemačke 2. oklopne armije da bi na prilazima Srbije, u istočnoj Bosni i u gornjem toku Lima, u borbi protiv dijelova 3. i 12. korpusa NOVJ i glavnine 2. udarnog korpusa NOVJ, i u Hercegovini protiv 29. divizije 2. udarnog korpusa NOVJ u operacijama pod šiframa »Fliegenfenger«, »Rezlajn«, »Draufgenger« i »Zoneštih«, spriječio prodor prikupljenih jedinica NOVJ u Srbiju i onemogućilo njihovo zajedničko djelovanje sa novoformiranim divizijama pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Srbije.

To je, dalje, značilo da bi »razbijanjem 29. divizije i izbijanjem jakih snaga na liniji Gacko - Bileća - Vilusi - Nikšić, bez partizanskih snaga u neposrednoj pozadini, nudilo neprijatelju mogućnost da, po pristizanju predviđenih pojačanja, u novoj operaciji Ttibecal' (Rübezahl' - tzv. durmitorska operacija) s više nade na uspjeh pokuša da uništi ili potpuno odbaci snage NOVJ predviđene za prodor u Srbiju«. ¹⁰⁶

¹⁰⁶ Danilo Komnenović i Muharem Kreso: »29. hercegovačka udarna divizija«, Vojnoizdavački zavod, 1979, str. 270.

Kako je to proizilazilo iz zaplijenjene zapovijesti komandanta legionske divizije, generala Frica Najdholda, odnosno na osnovu više drugih dokumenata i analiza, njemačke, četničke i milicijske (domobranske) jedinice bile su podijeljene na četiri borbene grupe - Gatačku (oko 1800 vojnika), Nevesinjsku (1500), Trebinjsku (1600) i Bilečku borbenu grupu (oko 1200 vojnika). Dakle, učestvovalo je 3800 njemačkih legionara u 7 bataljona i 3 posebne čete, 3200 četnika u 6 brigada i 500 milicionera, ukupno oko 8000 legionara, četnika i milicionera, kojima je tokom operacija priskočilo u pomoć još oko 2000 iz nekoliko garnizona, sve skupa oko 10000 vojnika.¹⁰⁷

Protiv te vojske stajale su četiri udarne brigade, Južnohercegovački partizanski odred i Sitnički partizanski bataljon, jedinice koje su štatile prostornu slobodnu teritoriju i svoje ekonomske izvore u istočnoj i srednjoj Hercegovini (»60 - 70 km dubine i 30 i 40 km širine, tj. »front koji je divizija imala da zatvara iznosio je 170 km, pa je u obzir dolazilo zatvaranje samo najvažnijih pravaca, a čitavi odsjeci, od po 10 - 20 km, bili su neposjednuti i samo osmotreni«), obezbeđivale »duboko zaleđe glavnini 2. korpusa i onim divizijama koje su se u dolini Lima okupljale za prodor u Srbiju«, sprečavale i na više sektora onemogućavale komuniciranje između izolovanih garnizona i postaja, sve skupa oko 2800 boraca, sa veoma oskudnom municijom.¹⁰⁸

Ne očekujući otpor kakav su doživjeli 13. i 14. jula, ali uporni da se niz padine Sniježnice i Trusine sruče u Dabarsko polje, u partizansku žitnicu, 600 njemačkih vojnika nadiralo je, 15. jula, uz podršku 3 topa sa zapadne strane Sniježnice, od Stjepankrsta, gdje ih je dočekaao 1. bataljona 13. brigade, usmjerivši svoj napad preko Koritnika na njemačku komoru u Dabrici. U isto vrijeme su 3. i 4. bataljon, desno od 1. bataljona, na liniji Kozica - Sjenokos, odbijali napade s fronta, od Udrežnja. Neprijatelj je imao 20 mrtvih i 25 ranjenih, a bataljoni 13. brigade 2 poginula i 4 ranjena.

U naredna dva dana, 16. i 17. jula, njemačke jedinice nastojale su da po svaku cijenu na sniježničko-trusinskom planinskom vijencu skrše frontalnu odbranu i bace brigadu u Dabransko polje, pogotovo kada su preko Cvjetnog kuka prodrli na Gornju Trusinu, pomjerajući se sa glavinom ka selu Biogradu, ka desnom krilu odbrane 13. brigade radi spajanja sa jedinicama kojima su *uspješno odoljevali* bataljoni 12. hercegovačke brigade. Te noći, 17. jula u 2 časa, kada je neprijatelj priželjkivao predah, dijelovi 13. brigade spustili su se sa planinskog vijenca i napali neprijatelja s leđa, opkolili polubataljon koji se prethodnog dana probio na Gornju Trusinu, čime je 13. brigada sadejstvovala jedinicama 12. brigade koje su se borile desno od nje na liniji Studenac (k. 1149) - Glog.

Pošto je propalo nekoliko pokušaja da se tokom dana, isturajući svoje jurišne grupe, polubataljon izvuče iz obruča, odlučnim napadom u 21 čas neprijatelj je razbijen i, samo pod zaštitom mraka, uspjelo mu je da se po grupicama, naizlazeći na zasjede četa jedne i druge brigade, gotovo potpuno obezglavljen, dokopa svojih polaznih položaja s kojih je krenuo u zoru prethodnog dana.

¹⁰⁷ Isto, str. 271.

¹⁰⁸ Isto, str. 272-273.

»Kada su njemački legionari potisnuli naša dva bataljona, 3. i 4. bataljon, i 16. jula zauzeli Dabricu, poginuo je politički komesar 2. čete 3. bataljona Radovan Dobranić, član KPJ od 1943, pored više ranjenih boraca«, govori o toj borbi Kosto Đurica, zamjenik komesara 3. bataljona. »U velikoj borbi na Trusini naš 3. bataljon je imao samo tri ranjena borca, a onda smo cio dan, 17. jula, vodili borbu na padinama sniježnice i naveče smo izvršili napad preko sela Donja Trusina. Toga dana je komandir Špiro Samardžić, samoinicijativno izvršio sa svojom četom protivnapad na kotu 931 (Kosmarica) i, pod vrlo teškim uslovima, zauzeo kotu. Poslije te akcije donesena je odluka da se izvrši noćni napad na dijelove 'vražje' divizije.

Tada su na južnim padinama Sniježnice, u klancu koji se proteže od Dabrice prema Dabarskom polju, borci zaplijenili tri topa, od kojih jedan ispravan, iz kojeg su ispaljene tri granate na Biograd. Tom akcijom su iz 3. bataljona neposredno rukovodili Špiro Samardžić i Kosto Đurica, jer su komesar i komandant bili u Štabu Brigade. Koji dan kasnije, u borbi kod Bežđeđa, poginuli su iz 3. bataljona zamjenik komandira 1. čete Stevan Bjelica, neustrašivi borac sa Sutjeske, i borac te čete Pavle Bjelica, »koji ostadoše nesahranjeni na koti Orlovgrad, nedaleko od svojih kućnih ognjišta«. ^{109'}

Dok su bataljoni vodili borbu na Sniježnici i Trusini, Štab 29. divizije je svojom zapovješću potčinjenim jedinicama od 16. jula, obavještavajući ih o zaplijenjenoj zapovijesti komandanta 369. legionarske divizije i uspjesima brigada, naredio 13. brigadi da i dalje zatvara pravac od Stoca ka Dabru i od Stanjevića ka Vlahovićima, pri čemu je trebalo da na tom terenu sadejstvuje sa Južnohercegovačkim NOP odredom radi uništenja četnika koji su se skoncentrisali na prostoru Ljubinje - Dubočica, južno od Stoca. Ukratko, da se »služi Hrgudom kao stožerom oko koga treba da manevriše tukući pojedine neprijateljske grupe na pravcu Dabrica - Potkom i na pravcu Stolac - Ljubinje«.

Trebalo je u isto vrijeme da 11. brigada na osnovu opšte ideje manevra, napada neprijatelja u prostoru Gacka, ukoliko pokuša prodor ka Kobiljoj glavi i Kazancima, a 10. brigada da i dalje »drži privezan za sebe bilečki garnizon« ne dozvoljavajući četnicima iz Bileće da krenu u pravcu Zvijerine i Vranjske. Pravac od Nevesinja zatvarala je 12. brigada u namjeri da služi kao udarna grupa koja ima zadatak da razbije neprijateljeve pokušaje proboja u pravcu Dabra. ^{110'}

I upravo kad su članovi Štaba 29. divizije, 16. jula kasno naveče izvršili u selu Crkvicama zapovijest, stigao je izvještaj 13. brigade iz sela Meča, pa je poslije potpisa zapovijesti (komandanta Vlada Šegrt, političkog komesara Dragiše Ivanovića i zastupnika načelnika Štaba Draga Đukanovića) naknadno dopisano da su primili izvještaj od 13. brigade, da je tačna informacija o razbijanju njemačke kolone i komore u Dabrici koje su izveli bataljoni 13. brigade, i da ta brigada »još uvijek vodi borbu sa neprijateljem na Sniježnici« ^{111'}

¹⁰⁹⁾ Zabilježeno na osnovu razgovora sa Kostom Đuricom, oficirom u penziji, u Sarajevu 1985.

^{110>} Zbornik NOR, IV/27, dok. 63.

•u) Isto.

Operativni štab: kako dalje?

Dopunjujući ranije informacije o borbama koje su bataljoni vodili u prva tri dana neprijateljevog napada, posebno da je sudar sa njemačkom kolonom (300 vojnika i 100 konja) na liniji Kozica (k. 1262) - Maričin Gaj trajao neprekidno 24 časa i da je tri puta neprijatelj odbacivan, da je Izviđački vod ubio četničkog zlikovca Bogdana Sorajića i dvojicu pratilaca, Štab 13. brigade obavijestio je Diviziju da je samoinicijativno izvršio mobilizaciju svih partizanskih simpatizera i saradnika u selima Dabarskog polja, koji su imali oružje, uključujući i odbornike, kako bi formirao novu jedinicu, odredio komande i koristio se njome na manje važnim pravcima. Da bi svoje bataljone usmjerio ka glavnim pravcima nadiranja neprijatelja, Štab 13. brigade je predložio:

»Najvažniji je pravac od Nevesinja te se mi tamo glavninom angažujemo dok ih sasvim ne dotučemo. Potrebno je objediniti komandu naše i 12. brigade jer, ovako, ne ide kako treba. Isto tako, Južni odred ne radi u skladu s nama onako kako bi mogao. Ostali smo bez ručnih bombi te je i to jedan od glavnih razloga da ove do sada nijesmo potpuno razbili. Hitno treba tražiti bombe od Saveznika jer smo ostali bez našeg glavnog oružja. Uglavnom smatramo da situacija nije loša - i ako se sve učini sa naše strane, ispasti ćemo potpuni pobjednici. Zarobljene 'vražijake' uputićemo vam. Dobro bi bilo kada bi nam dodijelili radio-stanicu«. ¹¹²

Tako su svi bataljoni 13. brigade - 1. u Donjoj Trusini, 3. na Hrgudu i 4. bataljon u Mokrom Dolu dočekali 18. jul, nove borbe na svojim nepomjerenim i frontalno čuvanim položajima. U tim dvodnevnim borbama, pored 12 zarobljenih i više desetina ranjenih, izbrojano je 45 poginulih legionara (među kojima i tri oficira). Zaplijenjeno je pored tri topa od 75 mm sa 67 granata, i 10000 metaka, 5 radio-stanica, 15 pušaka i 25 konja s opremom i raznim ratnim materijalom.

U vrijeme kada je 13. brigada vodila borbe sa neprijateljem na liniji Dabrica - Hrgud i nanijela mu velike gubitke, te 17. jula uveče ostala sa svojim bataljonima na liniji Varda (k. 1175) - Oblo brdo (k.1046) - selo Koritnik, a bataljoni 12. brigade bili udesno na liniji Lukavac - Bezdeđe, a, dalje, prema Gacku, Bileći i Trebinju 11. i 10. brigada, kao i Južnohercegovački partizanski odred južno od Stoca i oko Popova polja, Štab 29. divizije je svojom zapoviješću od 18. jula sugerisao Štabu 13. brigade da se, ako to situacija dozvoljava, pomjeri (»rokira«) ka Davidovićima, te da, u čvrstoj povezanosti sa 12. brigadom, manevrišući, energično štiti pravac od Nevesinja preko Rioca ka Planjoj, odnosno da se prebaci na pravac Stolac - Vlahović s južne strane Dabarskog polja. Trebalo je da na tom prostoru nastavi dejstva »kako ne bi bili sa leđa iznenađeni«. Zaključak na kraju kaže:»Naše brigade i Južnohercegovački partizanski odred do sada su neprijatelju pomrsili sve planove. Ofanziva ce trajati nekoliko dana i potom će snage naše divizije preći u protivofanzivu na neprijatelja ka Nevesinju, Neretvi i ka moru«. ¹¹³

¹¹²) Zbornik NOR, IV/27, dok. 70.

¹¹³) Zbornik NOR, IV/27, dok. 80. Sjećajući se tih događaja iz jula 1944, general-potpukovnik Danilo Komnenović je mom tekstu dodao napomenu: »Ovo 'rokiranje' prema Davidovićima u stvari je sugestija da se 12. i 13. brigada povlače na istok, prema

Sutradan, naredjenjem od 19. jula u 19, 30 časova, Štab 29. divizije, ističući štabovima 13. i 12. brigade da su njihove dotadašnje »herojske borbe i veliki uspjesi za svaku pohvalu«, prihvatio je prijedlog komandanta 13. brigade (od 16. jula) da, ukoliko neprijatelj uspije da spoji svoje garnizone iz Bileća i Gacka, (te pravce su branile 10. i 11. brigada) mada se u to nije vjerovalo, formiraju Operativni štab, da komandant novoformirane grupe bude major Danilo Komnenović, komandant 13. brigade, čiju je komandu u to vrijeme neposredno preuzeo zamjenik komandanta 13. brigade Milorad Kujačić. Zadatak novog štaba bio je da koordinira rad sa Štabom 29. divizije na taj način što će jednim dijelom snaga napadati na (eventualne) neprijateljeve snage pravcem Rioce ka Koritima i dalje, kako bi se te protivničke snage napale i s istoka, a u tom slučaju Operativna grupa prema Nevesinju »ne bi držala kruto položaje«. ¹¹⁴⁾

Istog dana sa padine Sniježnice, preko Ponora ka selu Biogradu, sručile su se na zbunjenog neprijatelja grupe bombaša i puškomitraljezaca, ali daleko se nije stiglo: ispriječile su se posijane mine. »Sinoć, odnosno noćas u 1 čas vršili smo u zajednici sa 13. brigadom koncentričan napad na ove neprijateljske položaje (k. 1225), ali ih nijesmo oduzeli, jer su Švabe postavile nagazne mine na svim prilazima. Radi toga je 1. bataljon 13. brigade imao 6 ranjenih od kojih 3 teže. Na ovim položajima Švabe su se dobro utvrdile«, pisao je Štab 12. brigade 20. jula, napominjući da su od 12. i 13. brigade formirali Operativnu grupu »dan prije« naredjenja Štaba 29. divizije, tj. da se komandant 13. brigade nalazi zajedno sa Štabom 12. brigade i da se od toga dana »sva tri člana Operativne grupe nalaze na položaju«. ¹¹⁵⁾

»Pored hrabrosti i umješnost u rukovođenju jedinicama«

Mada je u julskoj relaciji 13. brigade navedeno da se 20, 21. i 22. jula »na istoj prostoriji vode lakše borbe«, da se »neprijatelj redovno odbacivao«, da je uspostavljena »uska veza i saradnja sa 12. brigadom«, upravo u ta tri julska dana i neprijatelj i brigade 29. divizije spremali su svoje snage za još žešće borbe.

Prikupilo se suviše mnogo događaja na operacionom području 29. divizije. Izvještaj Štabu 2. udarnog korpusa o borbama u Hercegovini od 1. jula do toga dana upućen je 21. jula da je »13. jula stvarno otpočela jedna od najvećih neprijateljskih ofanziva na teritoriji Hercegovine«, da zaplijenjena zapovijest komandanta 369. legionarske divizije (priložena Štabu 2. korpusa) nedvosmisleno ukazuje na to da je prva etapa

Crnoj Gori. U ovovremenom razgovoru sa članovima Štaba 29. divizije saznao sam za prave uzroke ove direktive za povlačenje. Na masivima planina Trusine i Sniježnice, na frontu naše dvije brigade, neprijateljska vatra artiljerije, bacača i bombarderski udari eskadrile 'štuka', odjekivali su zloslutno širom istočne Hercegovine. Ove odjeke stalno je slušao i Štab divizije sa obronaka planine Somine, nekih tridesetak kilometara udaljen. Rekli su mi da su bili obuzeti strahom od stradanja naših brigada pa su ovako u bojazni sugerisali 'rokiranje' na istok. Taj žestoki borbeni tutanj oni su teže doživljavali nego mi na frontu koji nikad, poslije plijena municije, nismo posumnjali da ćemo odbraniti i neprijatelja razbiti«.

¹¹⁴⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 83.

¹¹⁵⁾ VII, ANOP-a, k. 1143, f. 12, dok. 9.

ofanzive trebalo da se završi 15. jula, druga 17. jula, treća 19, a četvrta 24. jula, da tok dotadašnjih borbi, takođe, jasno upućuje na to da su jedinice 12. i 13. brigade spriječile neprijatelja da ostvari svoje namjere, jer su razbile pojedine njegove kolone i nisu mu dozvolile ni do 21. jula da ovlada linijom koju je predvidio da zauzme do 15. jula. »U svim dosadašnjim borbama jedinice 12. i 13. brigade pokazale su veoma veliku hrabrost, a rukovodstvo pored hrabrosti i umješnost u rukovođenju svojih jedinica. U svim ovim borbama koje su vođene od 13. ov. mj. pa do danas, tj. od dana kada je otpočela neprijateljska ofanziva, neprijatelj je imao: 222 mrtva, od kojih 7 oficira i 2 podoficira, 27 zarobljenih, od kojih 4 prava Nijemca, i preko 300 ranjenih. Računa se da je do sada u ovoj ofanzivi izbačeno iz stroja preko 560 neprijateljskih vojnika. Pored toga ubijeno je 130 konja i zaplijenjen ogromni materijal«.

Zaplijenjeno je 50 pušaka i 5 puškomitraljeza, 5 radio-stanica (jedna ispravna), 3 topa 75 mm) jedan potpuno ispravan), 100 topovskih granata, 82 konja, 4 bacača sa 330 granata, 16 parabeluma i mašinki, 50000 metaka, jedna kino-kamera i mnogo tovara šatorskih krila, čebadi i drugog. Jedinice 29. divizije imale su 17 poginulih i 44 ranjena borca.

Iako je istakao da neprijatelj nije uspio da zauzme položaje koje je predvidio da osvoji do 15. jula, da su četničke grupe, uglavnom, razjurenene, da neprijatelj upotrebljava avijaciju, da zaplijenjenu zapovijest treba poslati Vrhovnom štabu NOV i POJ i da se komandant 369. divizije, general Najdhold, »proglasi ratnim zločincem, jer je u svojoj zapovijesti naredio da se povješa sve muško stanovništvo sela Zagnježde i Udora, a žene i djeca odvedu u Stolac«, Štab 29. divizije smatrao je da »neprijatelj sa ofanzivom nastavlja i uglavnom cilj mu je isti kao što je u priloženj zapovijesti predvidio«. ¹¹⁶⁾

»Zatišje« je, kako se i očekivalo, prekinuto 23. jula. Zbog ugrožavanja desnog krila 12. brigade od pravca sela Slatu - Baba planina, odakle je nastupalo oko 200 gatačkih četnika, 13. brigada pomjerila je 23. jula svoje jače snage udesno, na liniju Bezdeđe - Lukavac, kontrolišući manjim snagama Hrgud i pravac *od Stoca*. Za to vrijeme 4. bataljon je vodio borbe kod sela Studenaca, podnoseći svi zajedno bombardovanje devet njemačkih aviona, među kojima je bilo pet »štuka«. Te noći u 22 časa dvije brigade preuzele su zajednički protivnapad i, na desnom krilu, ponovo zauzele dan ranije napuštene položaje na liniji Rženik - Glog Podgrađe.

Tu se, ipak, nisu mogli duže zadržati. Poslije opšteg neprijateljevog napada i bliske borbe, najčešće ručnim bombama i granatama, 13. brigada potisnuta je 24. i 25. jula na nove liniju Krstac - Radovanović Torine - Lukovac, istočno i bliže Dabarskom polju, gdje su ih pritisli učestali plotuni osam njemačkih topova, bez obzira što je neprijatelj imao 27 mrtvih i ranjenih, a Brigada 5 mrtvih i 11 ranjenih.

Dok se vodila ogorčena borba za Glog, čiji se ishod 25. jula još nije mogao nazrijeti, protiv 12. i 13. brigade borilo se 1.2000 vojnika iz 369. divizije i dijelovi »Brandenburg« divizije, za koje je obavještajni oficir 13. brigade »donekle ustanovio daje to krpļjevina iz Slovenije, Slavonije

¹¹⁶⁾ Zbornik NOR, IV/27, dok. 91.

i drugih krajeva«, ali da se upornije bore od »vražijaka«. Pošto su nje-mačke snage od Trusina na lijevom krilu bile zaustavljene, tri čete »vra-žijaka« podržavalo je 600 četnika Gatačke brigade Nevesinjskog četnič-kog korpusa, koji su od 19. do 27. jula vodili borbu na desnom odb-rambenom krilu položaja 13. i 12. brigade, i 3. milicijski domobranski dobrovoljački bataljon (DOM-DO) iz Fazlagića Kule, pokušavajući da se zabace u pozadinu brigada kod Šipačna. Bataljoni su odbili te udružene snage i ponovo izbili na liniju Radovića Torine - Bezđeđe.

Kada je Operativni štab 25. jula obavijestio Štab 29. divizije da se od ranog jutra toga dana vodi bespoštedna borba oko Gloga (k. 1230) i Bezđeđa, odakle još nije stigao izvještaj, uz to gledajući kako četnici na drugoj strani Dabarskog polja oko sela Kukričja i Pađena pale kuće, koje je ubrzo napala 10. brigada, nije znao da su u tim časovima po-ložaji na Glogu tri puta mijenjani ali je i u tim prilikama, tražeći ručnu bombu i municiju, u izvještaju napisao: »Ukoliko ne budemo ugroženi iz poledine, mi se nadamo da sadašnje neprijateljske snage neće pro-drijeti ovim pravcem«. ¹¹⁷

Međutim, noću je i 12. brigada, pritisnuta artiljerijom i bacačima, »vražijacima« i četnicima sa boka, odstupila i zauzela nove položaje li-jevo i desno od Ostrvice (k.1336), odnosno desno od 13. brigade.

Hrabrost mjerena veličinom rizika

Među osamnaesticom zarobljenih »vražijaka« koje je 13. brigada poslala Štabu 29. divizije 20. jula 1944, bila su i tri Nijemca. Za one voj-nike koji su »zarobljeni uz top, s obzirom na njihovo držanje u našoj brigadi, njihovu preduzimljivost prilikom sakupljanja materijala«, smat-rao je komesar brigade Enver Čemalović »mislim da bi mogli ostati kao sastavni dio posade na topu«, predlažući da, ako ih zadrže, jedan dio pošalju 13. brigadi da bi ih »razbacali po bataljonima«.

Jedan od zarobljenih »vražijaka«, koji se »sam izbio« da već pr-vog dana zarobljavanja postane borac 4. bataljona, bio je Ivan Rukavina. Njegova sudbina, a možda još više Avgustina Čerkeza, koji je dvadesetak dana ranije kao pripadnik mornarice Nezavisne Države Hrvatske pre-bjegao partizanima i postao borac tog bataljona, a kasnije i komandir čete, o čijoj hrabrosti je pisao i komesar divizije Vule Mićunović, veoma upečatljivo potvrđuje koliko je u NOVJ i u svim organima narodnoos-lobodilačkog *pokreta bila* životvorna koncepcija narodnooslobodilačke borbe i Titov duh okupljanja svih jugoslovenskih patriota, kada je svi-ma koji su bili u okupatorskoj vojsci ili su, kao četnici, služili njegovim interesima, pružena mogućnost da, ukoliko nisu neposredno učestvovali u kaznenim ekspedicijama i drugim zločinima prema narodu i par-tizanima, ravnopravno sa drugim borcima NOVJ doprinesu oslobođenju svoje zemlje. Takvo revolucionarno usmjerenje KPJ i Vrhovni štab NOV i POJ su stalno isticali u svojim proglasima i uputstvima, kao i u go-vorima i kazivanjima svih komunista i aktivnih boraca za slobodu.

¹¹⁷ Zbornik NOR, IV/27, dok. 113.

Na toj širokoj ljudskoj i patriotskoj osnovi revolucija se i razgorjela u svim jugoslovenskim krajevima, okupljala je u svoje redove i one koji su služili okupatoru, koji su - neukaljani zločinima - shvatili da im je mjesto u redovima NOVJ. Tako je i Augustin Čerkez, rodом iz okoline Bjelovara »dubrovačkom vezom« stigao na oslobođenu teritoriju istočne Hercegovine i postao borac 4. bataljona 13. brigade, gdje je među bombašima i mitraljescima Žarkom Miloševićem i Žarkom Ilićem, vodnikom Spasojem Salatićem, Ljubom Kokotovićem i drugim prekaljenim ratnicima i komandirima, shvatio šta znači biti hrabar i vješt borac, da bi i on, ispoljio izuzetnu hrabrost kao puškomitraljezac u najkritičnijim trenucima borbe, posebno na Trusini.

Poslije teških danonoćnih borbi na Sniježnici i Trusini, 4. bataljon, iscrpljen i desetkovan, zatekao se na skućenom prostoru sjeverno od Straževice i Ržanika. Oko stotinu metara ispred njega, istočno od ceste Berkovići - Nevesinje, bio je neprijateljev položaj.

Dva mitraljeza Pratećeg voda 4. bataljona tukli su rafalima po grebenu i isturenim kotama, gdje je samo pola sata ranije, na jednoj od tih kota, poginuo politički delegat i student iz Sarajeva Stevo Dursun, a nekoliko boraca ranjeno. Tada su poginuli i borci 1. bataljona Milorad Skiba i Derviš Ćesir.

S obzirom na to da su skućene položaje 4. bataljona sve žešće »vražjaci« tukli iz svih raspoloživih vatrenih sredstava, posebno topovima i minobacačima, pa i avijacijom, jedina šansa daljeg opstanka na zaposjednutim položajima bila je da borci bataljona, njih svega oko stotinu, zbace legionare i specijalnu četu »Dinov« sa grebena i ovladaju neprijateljevim položajima. I upravo u tim okolnostima, kada je i najhrabrije borce zbog iscrpljenosti, nespavanja i velikog broja izbačenih iz stroja, zahvatila kriza, komandant bataljona Milan Tabaković i njegov zamjenik Milan Bjelogrić tražili su dobrovoljce da sa najbliže kote zbace legionare i njome ovladaju. To je bilo prvi put u bataljonu da se dugo čekalo ko će se javiti. Poslije poduzetog iščekivanja prvi se javio partijski rukovodilac 3. čete Milan Grk, a zatim politički delegat voda i puškomitraljezac »brna« Obrad Gaćinović, puškomitraljezac »šarca« Augustin Čerkez i omladinski rukovodilac čete Bokić, koji je imao punu torbu ručnih bombi i pušku.

Dok su dva mitraljeza s položaja 4. bataljona odvrćala pažnju njemačkih vojnika sa druge strane uvale, četvorica dobrovoljaca pretrčali su prvi proplanak, nešto niži od južne kote sa koje je mitraljez prikrivao borce na drugoj strani položaja.

Sunce je obasjavalo neveliku planinsku dolinu, zasutu mecima i granatama, kada je grupa bombaša iznenada bacila bombe na mitraljesko gnijezdo i uskočila u bunker navrh kamene kote.

Tek što su predahnuli, pored trojice poginulih legionara mitraljezaca, i osmotrili njemačke položaje, četvoricu hrabrih zasuli su mitraljeski rafali sa glavnice pedeset i nekoliko metara desno od njih, a potom su oko njih počele da tresu i minobacačke mine. Ne uništiti i to gnijezdo, značilo bi - tako su mislili - ne izvršiti zadatak.

Ka tom vatrenom gnijezdu krenuo je, sam Augustin Čerkez, očekujući da ga sa tek zauzete kote štite Obradov puškomitraljez i komesarova mašinka. Niko nije očekivao da će smjeli dobrovoljac, provlačeći

se u širokom luku, tražeći mrtve uglove između vrtača i gomila kamenja u ispresijecanim i ispreturanim planinskim kamenim gredama i glavicama, tako brzo i vješto baciti bombe na njemačko mitraljesko gnijezdo i učutkati ga, a zatim i na jedno minobacačko odjeljenje.

Vraćao se »prečicom«, »čistinom« između dvije kote, s prebačenim njemačkim vojnikom preko ramena. Kada ga je stresao s leđa i bacio pred noge Milanu Grku, rekao je: »Komesaru, radi s njim šta hoćeš, ali ga ja ne mogu da ubijem. To je moj komšija Ivo Rukavina, iz Bjelovara«.

Partijski rukovodilac čete Milan Grk pitao je zarobljenog Rukavinu zašto je gađao partizansku vojsku. Preplašeni vojnik odgovorio je da on zapravo i nije gađao, da je on minobacačlija, a po kazni mu je dat mitraljez, a da je gađao, s obzirom na to da je bio najbolji nišandžija na minobacaču u puku, sigurno bi minobacačkim granatama uništio i grupu koju je vodio Čerkez, njegov komšija.

»Čime možeš da potvrdiš da nisi gađao?«, pitao je komesar.

»Dajte mi bacač i pokazaću vam kako gađam!«, odgovorio je zarobljenik.

U Pratećem vodu imali su bacač bez nišanskih sprava. Ali, Ivo Rukavina nije se pokolebao u uvjerenju da će i u tim okolnostima potvrditi svoju riječ. Zalegao je i namjestio cijev prema susednoj kamenoj glavici odakle su gađala dva puškomitraljeza. Zafijukala je mina i prebacila glavicu. Druga je pala ispred glavice, a treća pravo na mitraljesko gnijezdo. I ostao je u četi kao nišandžija na minobacaču.¹¹⁸¹

Tada je čitav bataljon na juriš zauzeo greben i protjerao legionare prema Nevesinju, zaplijenio dosta oružja, municije i druge ratne opreme.

Raska Elezović, referent saniteta 1. bataljona, u noćnom napadu na legionare koji su se povlačili sa Trusine prema Odžaku iskočila je prva iza zaklona i, pozivajući na juriš, povelala borce neposredno među obezglavljene neprijatelje. U tom okršaju su poginuli Nikola Eterović i Mitar Gačić.

Bilo je to smjelo grupisanje snaga 13. brigade na malom prostoru radi uništenja na isturenije i najžilavije neprijateljeve jedinice, među njima i čete Dinova.

U toku najžešćih borbi na položaj stigle su skojevke Anđa Đurica, Duka, Stana i Jelica Đurišić iz Hatelja sa nekoliko djevojaka iz Dabarskog polja, koje su na konjima donijele borbama vunene čarape i rukavice, hranu, meso i pogače, jer su i one u to vrijeme, inicijativom Štaba 13. brigade, bile među 170 prikupljenih mještana iz okolnih sela koji su, sa Omladinskim bataljonom, obavljali »pozadinske poslove i zadatke« na sporednim pravcima ratišta«.

Sa borbenih položaja osmatrala je svoje selo Biograd i dvadesetogodišnja Ljubica Remetić, bolničarka 3. čete 4. bataljona, nekadašnja

^{118>} Stariji vodnik Augustin Čerkez je naredbom Štaba 13. brigade broj 24 od 10. aprila 1945. godine (VII, k. 1152/11, f. 7, d. 10) postavljen za zamjenika komandira 1. čete 1. bataljona, dotadašnji zamjenik komandira čete u 3. bataljonu. U prvoj godini poslije rata ubili su ga »križari«. Ivo Rukavina je kao borac 13. brigade dočekao kraj rata u Sloveniji, a zatim se vratio u Mostar, gdje se kao taksista godinama vidao sa svojim političkim komesarom Milanom Grkom.

nepismena čobanica ali, nadahnuta tradicijama ustanka koji se razbuktao u njenom nevesinjskom kraju 1875. godine, kao i uspjesima partizanskog bataljona »Nevesinjska puška« iz 1941, da bi, u martu 1942, postala borac Omladinske čete Bišinskog partizanskog bataljona. Pregrmila je i četnički zatvor i njegovu strahovladu 1942, a zatim je s bratom, kao borac 4. bataljona 10. hercegovačke brigade, prošla Sutjesku, bila i puškomitraljezac, a ljeta 1943. vratila se u svoje selo oboljela od tifusa, opale kose, progonjena od četnika. Kasnije, s proljeća 1944, prilikom osnivanja omladinskih udarnih četa, Ljubica se ponovo otisnula od kuće i terenskog rada sa seoskom omladinom, i priključila se svom starom 4. bataljonu 13. hercegovačke brigade.

A tog ljeta 1944, tek što je stigla u bataljon, uzbuđena je posmatrala podvig svojih četnih saboraca i susjeda. Gledala je kako su komandir 1. čete 4. bataljona Danilo Andrić, zvani »Major« (»Ne boj se, tamo je, Major'«, često se čulo u bataljonu) i njegov zamjenik Branko Vujović, nakon što su osipali rafalima iz mitraljeza i puškomitraljeza, sa dvanaestoricom bombaša učutkali njemačku otpornu tačku. Kako komandir 2. čete Pero Vukoje »Djed« kreće u pomrčinu sa borcima svoja dva voda koji su okrenuli kape, s petokrakom na potiljku, da bi zbunili četnike koji su od sela Udrežnja i Biograda šttili, kao pobočnice, njemačke legionare, napravivši te noći gadnu pometnju među njima. Sa Trusine je ispratila i teško ranjenog junaka Ljuba Kokotovića »Brku« koji, kad uglaivi pušku u kameni procjep, izvadi zatvarač i kroz cijev nanišani, vrati zatvarač i okida. Tako je gađao i kad je poginuo komandant četničke Nevesinjske brigade, Šipovac. Zavijao je bez žurbe svoju cigaru i u jeku najžešće borbe.

Borci bataljona su iz svojih zaklona pratili treperave crvene i plave rakete - signalnu šifru koju je otkrio zarobljeni artiljerijski osmatrač, mobilisani obučar Antun iz okoline Slavonske Požege, kojima su borci uveli u svoje zasjede topovsku bateriju i zarobili je sa poslugom.

Rade Aleksić, sekretar Skoja u 4. bataljonu, učesnik II kongresa USAOJ-a u Drvaru maja 1944, vodio je grupu bombaša između vrtača, kamenih gromada i rijetkog žbunja na glavice poviše Gornje Trusine, i dočekao kolonu od trideset i nekoliko »vražijaka«, koji su se, takođe, kretali kozjom stazom ka istaknutom visu. Na njih su puškomitraljesci Boriša Šarenac i Ivo Kapor osuli rafalima. Rasuti oko puteljaka, vojnici su odgovorili puškomitraljezima i mašinkama, a omladinska bombaška grupa uzvraćala im je ručnim bombama. Dok su legionari nemilice tukli iz svojih oružja, razgoneći strah, skojevski bataljonski rukovodilac Rade Aleksić, i puškomitraljezac Boriša Šarenac s jedne, a puškomitraljezac Ivo Kapor, dubrovački omladinac, i puškomitraljezac Vojo sa svojim pomoćnikom iz 3. čete, koji su pristigli s druge strane, obučeni u opanke i naviknuti da »kao koze« savlađuju oštre škripove, pritisnuti kišom koja je iznenada grunula s munjama i grmljavinom, stigli su nadohvat njemačkih legionara. Grupa legionara bila je rasturena. Pored petnaestorice poginulih vojnika, koji su ležali uzduž puteljaka, njih petorica su dignutih ruku i izbezumljena pogleda osmatrali šta se to događa oko njih. Sa njihovih opasača skojevci su skidali ručne bombe i bacali ih na legionare koji su se ušančili iza jedne kamene grede. Bez

ijedne vlastite žrtve, s petoricom zarobljenika i sa dva zaplijenjena puškomitraljeza »šarca«, stigli su u svoju 1. četu.

U jeku borbe u kamenjaru, dok je snažnim glasom bodrio borce, komandir 1. čete 4. bataljona Žarko Ilić bio je pogođen u usta, vjerovatno, od njemačkog snajpera. Komesar čete Rajko Milošević, Rade Aleksić i bataljonski referent saniteta Vasilija Đurasović - Papić teško ranjenog komandira, okrvavljena, stavili su na konja i uspjeli komandira Ilića da odvedu u Dabar, a potom u divizijsku bolnicu, odakle je ubrzo otpremljen na liječenje u Italiju.

Da bi uništili dobro zaštićeno mitraljesko gnijezdo, koje je satima prikivalo dobar dio čete, partijski rukovodilac Milan Knežević i vodnik voda Omer Marić, krenuli su sa dvadesetoricom boraca rasjeklinom između dva brda da bi se privukli pod to istaknuto mitraljesko gnijezdo. Ali, i legionari su stekli izvjesno iskustvo u kršu: zadržali su mitraljez na vrhu čuke, a naprijed, lijevo i desno, isturili jake zasjede, pritajene i dobro kamuflirane, koje su u svoju klopku propustile Marićev vod i uhvatile ga u svoju unakrsnu paljbu. Nastala je pometnja i, mada su bila samo trojica ranjena, na polazni položaj vratili su se potpuno iscrpljeni, bez volje da se ponovo kreće naprijed. A zadatak se, ipak, morao izvršiti.

To je borcima rečeno i zatraženi su dobrovoljci. Na gomilu su stavljene sve ručne bombe u vodu. Ali, niko da se pokrene, da krene niz kamene padine. Gotovo cio vod bio je u šoku, bez želje da sluša komandu. Možda su tome doprinijeli i gubici iz prethodna dva dana, kada su u 1. bataljonu poginuli Radovan Ćirić, omladinac iz sela Žuljeva kod Trebinja, Roman Kuleša iz Varšave i Halil Pašalić iz Mostara, uz više ranjenih. Vodnik Marić digao se iza zaklona, podigao mašinku i pozvao borce da krenu za njim u napad. Ali, niko se nije pomjerio. Iznenaden, obratio se klonulim borcima: »Dobro, komande više nema! Idem sâm! Niko ne mora ići za mnom!«

»I sâm zbunjen šta se to dešava, da li je to moguće da borci otkazuju poslušnost, zagledam lica komunista i očekujem njihovu riječ, pokret, ali, sve bi uzalud. I šta sad?«, prisjećao se te kasne julske noći partijski sekretar Milan Knežević. »Ne smijemo kompromitovati komandu, potvrditi da joj se otkazuje poslušnost. Vodnik Marić, koji je kasnije poginuo kao zamjenik komandira čete, mogao je nekog i da ubije, ali - ne želi sukob izabrao je drugi put: ličnim primjerom hoće da pokrene ili, pak, da kazni svoj vod. Tu su i borci 2. voda. Ali, i oni čute. Neodlučni su šta da rade. Vodnik sačeka još koji trenutak, sačeka da i ja stanem pored njega, a ja rekoh neka za nama krene ko hoće, i nas dvojica se otisnusmo niz kamene procjepe. Zastanem, čekam hoće li neko poći za nama, ali - ništa. Bio je to moj najteži trenutak u ratu!«

Ka čuki su prilazili prvo jedan po jedan, a zatim cijela četa, svi, izuzev ranjenih. Prilazili su vodniku i komesaru, odvajali se u grupe bombaša, pripremali bombe i, čuteći, odmicali lijevo i desno, zaobilazili i zasjede i čuku. A onda su neujednačeno grunule bombe. Zaplijenjeni mitraljez, neoštećen, okrenut je ka komori, odakle su konji zagalopirali i zaglavinjali, bez puta koji bi ih izvukao na šire prostore.

Bili su to dani kada su mostarski skojevci u vodu komandira Pavia Neimarevića i vodnog delegata Muhameda Dvizca, u desetinama Muhameda Bakije, Ibri Jelovca i Mehe Kokanovića, puškomitraljezac koji su i kao komandiri ličnim primjerom kalili svoje male borbene kolektive, poput Mostaraca i drugih okupljenih u 1. bataljonu, gotovo isključivo ručnim bombama uz poneki mitraljeski rafal, okončavali svoje obračune s njemačkim i četničkim desetinama i vodovima. Kao što je to bio slučaj kada su njihovu borbu na Trusini iz neposredne blizine pratili komandant bataljona Omer Mrgan i njegov zamjenik Lazar Čvoro. On je toga dana ranjen od mitraljeza vodnog delegata koji je »skakao« po kamenoj ploči i jednim rafalom ošinio i po nogama zamjenika komandanta.

Komandiri, koji su ratnu vještinu sticali u Mostarskom odredu i u akcijama u okupiranom gradu, nadmudrivali su neprijatelja, najčešće, neočekivanim napadom usred dana, kada napadače obično i »sreća« prati jer neprijatelj, iznenađen, teško može svoju odbranu da sredi i uzvрати napadom. Tako se dogodilo i 25. jula u borbi na Trusini, kada je puškomitraljezac Meho Kokanović ostao u noći u međuprostoru između dvije vatrene linije, a vod boraca, među kojima su bili partijski rukovodilac bataljona Asim Pervan i bataljonski kurir Gojko Uljarević, nedaleko od njega prikovan mitraljeskim rafalima i bez mogućnosti da se bez većih žrtava povuče na pogodniji položaj. Tada se do voda probio komandir 1. čete Drago Sarić, koji je, pogodiivši iz mašinke njemačkog puškomitraljesca, pozvao borce na povlačenje, usklađujući vatru i pokret. Ako ga u toj borbi, nekim čudom, nije pogodio metak, pored poginulih Hasana Dizdara, Huse Đulmeza i Ibri Čulizana, valjda posljednja mina iz minobacača, koja je tog dana pala među borce 1. bataljona, direktno je pogodila komandira Dragu Sarića u leđa, a druga među noge puškomitraljescu Kokanoviću i nije eksplodirala.⁹⁾

»Možemo se probiti svakim pravcem. .. «

Zbog neprijateljevog prodora, povećanih žrtava (u 13. brigadi 12 poginulih i 25 ranjenih, u 12. brigadi 12 poginulih i 40 ranjenih), neprijateljevih pojačanja (60 kamiona legionara koji su stigli iz Mostara u Nevesinje, jer je do tada, prema procjeni Operativnog štaba, 369. divizija imala 50 izbačenih iz stroja), odnosno da bi se izbjegle frontalne borbe koje je nametnuo neprijatelj i odlijepio od njega, kako bi se, nakon neophodnog odmora, s nove teritorije napao neprijatelj s leđa na pravcu njegovog nadiranja, Operativni štab donio je odluku da se noću između 26. i 27. jula 13. brigada prebaci u sela Dolovi i Lazarevići na južnom rubu Dabarskog polja, a 12. brigada u vranjski zaselak Dlakoše i sela Ljubomišlje i Oblo Brdo.

U tom kraju sa rijetkim selima južno i istočno od Stoca, istočno od puta Stolac - Ljubinje - Popovo polje i južno od puta Stolac - Berkovići - Bileća, predviđalo se da brigade manevrišu prema situaciji, radi

⁹⁾ Tekst u odeljku »Hrabrost mjerena veličinom rizika« napisan je, pored ličnog svjedočenja i dokumenata, na osnovu kazivanja M. Grka, R. Aleksića, M. Bjelogrića, D. Andrića, M. Kneževića i P. Neimarevića.

toga je Operativni štab, u svom izvještaju Štabu 29. divizije zapisao 26. jula: »Mišljenja smo da neprijateljska ofanziva ne može više dugo da traje s obzirom na velike gubitke i zakašnjenje u postizanju istaknutih ciljeva. Vjerovatno je da će neprijatelj, ukoliko se ne zadovolji prodiranjem ka Bileću, produžiti po planu, to jest vršiti pritisak na našu X i XI brigadu. Ukoliko to situacija bude zahtijevala, i ukoliko to bude moguće, mi ćemo zabaciti dio naših snaga preko Hrguda - Trusine - Sniježnice u leđa neprijatelju«. ¹²⁰⁾

S obzirom na to da u 12. brigadi, i pored znatnih gubitaka, borbenost i moral boraca nisu oslabili, da su brigade primile više hiljada metaka iz divizijske rezerve, jer je dobar dio zaplijenjene municije već bio istrošen, da su se bataljoni 13. brigade učvrstili i osudili kolebljive borce koji su ih napustili, da borci osjećaju veliki zamor ali i da izdržavaju napore, Štab Operativne grupe smatrao je da će se brigade, ako ne budu ugrožene iz poledine, moći »oduprijeti svakom eventualnom napadu« i »i probiti se svakim pravcem«, da će se dobro »pripremiti za našu ofanzivu, koju uskoro očekujemo«. ¹²¹⁾

Uvjereni da će do toga doći za koji dan, a radi veće pokretljivosti jedinica, prikupljeni su iz obje brigade u jednu kolonu slabije pokretni ranjenici i bolesnici, nepotrebn materijal iz bojnih komora i intendantura, i pod komandom potporučnika Čeda Tasovca kolona je upućena ka Štabu 29. divizije da bi tu dobili, do povratka brigada, novo mjesto boravka i uputstva šta da rade.

O namjeravanom manevru Operativni štab je obavijestio Štab 10. brigade i Komandu I vojnog područja, sugerišući da bi 10. i 11. brigada na prostoriji Gacka i Bileće, svakako sa novim rasporedom, i dalje vršila pritisak na te garnizone, »kako se ne bi neprijateljske snage glavninom odvojile prema nama«.

Upravo toga dana, 26. jula, Štab 29. divizije obavijestio je Operativnu grupu da je 11. brigada izvijestila da su se u »Gacko vratile skoro sve one snage koje su prije neki dan iz Gacka bile upućene ka Šipačnu«, u bok 12. brigade, da od »pravca Stoca i Trebinja nije do sada bilo neprijateljskih pokreta«, da se sa »bandama iz Bileća, jačine oko 600 i 700 bandita« 10. brigada uspješno bori, da su od Saveznika tražili da se ponovo bombarduju neprijateljevi objekti u Hercegovini, i ponovno ručne bombe, jer rezervi više nije bilo. ¹²²⁾

Dva dana ranije, 24. jula, Štab 29. divizije istakao je borbenu aktivnost 11. brigade, jer su njeni bataljoni, kada je iz Gacka izašao jedan dio četnika ka Šipačnu, a dio njemačke jedinice prema Fojnici, izvršili pritisak na Gacko, ovladali Miholjačom i nanijeli četnicima velike gubitke, odnosno što je njihov pritisak na Gacko »bio smišljen i dobro procijenjen« i sa takvim akcijama »mnogo olakšali 12. i 13. hercegovačkoj brigadi odvlačeći jedan dio snaga sa njihovog sektora u pravcu Gacka«. ¹²³⁾

¹²⁰⁾ VII, ANOP-a, 1.1143, f. 12, dok. 25.

¹²¹⁾ Isto.

¹²²⁾ VII, 1. 1143, f.8, d. 21.

¹²³⁾ VII, k. 1143, f.8, d.20.

Obilazni udar brigada, započet noću između 28. i 29. jula s južne strane Dabarskog polja, vodio je 1. i 4. bataljon 13. brigade pravcem Berkovići - Gornja Trusina, sa zadatkom da se likvidira neprijatelj duboko u njegovoj pozadini. Tom prilikom je u blizini žandarmerijske stanice u Trusini uništena jedna njemačka kolona. Sudar je bio neočekivan, i iz bataljona je ranjen samo jedan borac. Očekivalo se, zatim, sa dejstvo sa bataljonima 12. brigade.

Te dane je dobro zapamtio i njemački podoficir Kataj, iz bataljona za vezu 369. divizije, koji je sa telefonskim vodom na tovarnim grlima napustio Mostar 23. jula i stigao u Nevesinje, gdje je »zla kob sustigla potporučnika Knapa (1. četa) kada je sâm, s podoficirom iz skladišta i kurirom išao u Nevesinje«. U njegovo sjećanje duboko se urezao ovaj događaj: »Iz Nevesinja smo produžili pokret za Odžak. Akcijom je rukovodio lično general. Nastupalo se preko Liješćice ka grebenu Studenac (k. 1149). Svakodnevno upućivana izviđačka odjeljenja nisu došla u dodir sa neprijateljem, a takođe ni četnici, sa svojim dugim valovitim kosama, koji su kao izviđači dolazili i odlazili sa naših položaja, nisu mogli da utvrde ništa sumnjivo. Tako je prolazio dan za danom. Dva-deset devetog jula premješteni su položaji unaprijed ka jugu do na Ržanik (k. 1143), odakle se u daljini vidjelo Dabarsko polje. Zbog potpune nepreglednosti zemljišta, komandant je odlučio da se opet uveče povuče na polazni položaj. Nedostajao je jedan cio vod od 25 ljudi, koji su tek poslije više dana pronađeni mrtvi. Noću 22/23 VIII neprijatelj je pokušao da nas baci s položaja. Poslije višečasovne žestoke vatre ipak je u osvit dana došao kraj ovom urnebesu. Ipak otada naša izviđačka odjeljenja nisu se uveče mirno vraćala... «¹²⁴⁾

Vod od 25 vojnika okončan je pod rafalima i bombama izviđačke grupe 4. bataljona, koji je vodio zamjenik komesara čete, Milan Sarenac, kada je duboko u neprijateljevoj pozadini »nestali« vod zatekao u udolici sa kamenom ogradom, gdje su vojnici vjerovali da mogu zastati, predahnuti i odpavati.

Taj pakleni kotao u kome je »zla kob« sustigla više stotine legionara i četnika, mogao se pripremiti samo u čvrsto povezanim akcijama sa 12. hercegovačkom brigadom, koja je već drugog dana ofanzive, 14. jula, u jednom takvom vatrenom žrvnju zaplijenila njemačku divizijsku zapovijest, razgoneći u isto vrijeme i nevesinjske četnike, što je, takođe, bilo od posebnog značaja.

Da se njihovo izdajstvo razvilo do začuđujućih razmjera, upućuje i podatak da su se četnici, koji su sve do prvih julskih dana bili gotovo sami u Nevesinju, još više ražestili poslije sporazuma između Josipa Broza Tita, predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, i Ivana Šubašića, predsjednika kraljevske (izbjegličke) vlade, jer se »u njihovim pjesmama i parolama ogledao neprijateljski stav prema dotadanjem njihovom idealu kralju Petru«. Tokom ofanzive, pored četnika »bez ikakvog morala i borbenosti«, nastupali su bataljoni »Vražije« divizije u kojima je, uz njemački komandni kadar, ljudstvo bilo mobilisano sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske.

¹²⁴⁾ Zbornik NOR, IV/27, str. 353.

toga je Operativni štab, u svom izvještaju Štabu 29. divizije zapisao 26. jula: »Mišljenja smo da neprijateljska ofanziva ne može više dugo da traje s obzirom na velike gubitke i zakašnjenje u postizanju istaknutih ciljeva. Vjerovatno je da će neprijatelj, ukoliko se ne zadovolji prodiranjem ka Bileću, produžiti po planu, to jest vršiti pritisak na našu X i XI brigadu. Ukoliko to situacija bude zahtijevala, i ukoliko to bude moguće, mi ćemo zabaciti dio naših snaga preko Hrguda - Trusine - Sniježnice u leđa neprijatelju«. ^{120'}

S obzirom na to da u 12. brigadi, i pored znatnih gubitaka, borbenost i moral boraca nisu oslabili, da su brigade primile više hiljada metaka iz divizijske rezerve, jer je dobar dio zaplijenjene municije već bio istrošen, da su se bataljoni 13. brigade učvrstili i osudili kolebljive borce koji su ih napustili, da borci osjećaju veliki zamor ali i da izdržavaju napore, Štab Operativne grupe smatrao je da će se brigade, ako ne budu ugrožene iz poledine, moći »oduprijeti svakom eventualnom napadu« i »i probiti se svakim pravcem«, da će se dobro »pripremiti za našu ofanzivu, koju uskoro očekujemo«. ^{121"}

Uvjereni da će do toga doći za koji dan, a radi veće pokretljivosti jedinica, prikupljeni su iz obje brigade u jednu kolonu slabije pokretni ranjenici i bolesnici, nepotrebni materijal iz bojnih komora i intendantura, i pod komandom potporučnika Čeda Tasovca kolona je upućena ka Štabu 29. divizije da bi tu dobili, do povratka brigada, novo mjesto boravka i uputstva šta da rade.

O namjeravanom manevru Operativni štab je obavijestio Štab 10. brigade i Komandu I vojnog područja, sugerišući da bi 10. i 11. brigada na prostoriji Gacka i Bileće, svakako sa novim rasporedom, i dalje vršila pritisak na te garnizone, »kako se ne bi neprijateljske snage glavinom odvojile prema nama«.

Upravo toga dana, 26. jula, Štab 29. divizije obavijestio je Operativnu grupu da je 11. brigada izvjestila da su se u »Gacko vratile skoro sve one snage koje su prije neki dan iz Gacka bile upućene ka Šipačnu«, u bok 12. brigade, da od »pravca Stoca i Trebinja nije do sada bilo neprijateljskih pokreta«, da se sa »bandama iz Bileća, jačine oko 600 i 700 bandita« 10. brigada uspješno bori, da su od Saveznika tražili da se ponovo bombarduju neprijateljevi objekti u Hercegovini, i ponovno ručne bombe, jer rezervi više nije bilo. ¹²²⁾

Dva dana ranije, 24. jula, Štab 29. divizije istakao je borbenu aktivnost 11. brigade, jer su njeni bataljoni, kada je iz Gacka izašao jedan dio četnika ka Šipačnu, a dio njemačke jedinice prema Fojnici, izvršili pritisak na Gacko, ovladali Miholjačom i nanijeli četnicima velike gubitke, odnosno što je njihov pritisak na Gacko »bio smišljen i dobro procijenjen« i sa takvim akcijama »mnogo olakšali 12. i 13. hercegovačkoj brigadi odvlačeći jedan dio snaga sa njihovog sektora u pravcu Gacka«. ^{123'}

^{120>} VII, ANOP-a, 1.1143, f. 12, dok. 25.

¹²¹ Isto.

^{122>} VII, 1. 1143, f.8, d. 21.

^{123>} VII, k. 1143, f.8, d.20.

Obilazni udar brigada, započet noću između 28. i 29. jula s južne strane Dabarskog polja, vodio je 1. i 4. bataljon 13. brigade pravcem Berkovići - Gornja Trusina, sa zadatkom da se likvidira neprijatelj duboko u njegovoj pozadini. Tom prilikom je u blizini žandarmerijske stanice u Trusini uništena jedna njemačka kolona. Sudar je bio neočekivan, i iz bataljona je ranjen samo jedan borac. Očekivalo se, zatim, sa dejstvo sa bataljonima 12. brigade.

Te dane je dobro zapamtio i njemački podoficir Kataj, iz bataljona za vezu 369. divizije, koji je sa telefonskim vodom na tovarnim grlima napustio Mostar 23. jula i stigao u Nevesinje, gdje je »zla kob sustigla potporučnika Knapa (1. četa) kada je sâm, s podoficirom iz skladišta i kurirom išao u Nevesinje«. U njegovo sjećanje duboko se urezao ovaj događaj: »Iz Nevesinja smo produžili pokret za Odžak. Akcijom je rukovodio lično general. Nastupalo se preko Liješćice ka grebenu Studenac (k. 1149). Svakodnevno upućivana izviđačka odjeljenja nisu došla u dodir sa neprijateljem, a takođe ni četnici, sa svojim dugim valovitim kosama, koji su kao izviđači dolazili i odlazili sa naših položaja, nisu mogli da utvrde ništa sumnjivo. Tako je prolazio dan za danom. Dva-deset devetog jula premješteni su položaji unaprijed ka jugu do na Ržanik (k. 1143), odakle se u daljini vidjelo Dabarsko polje. Zbog potpune nepreglednosti zemljišta, komandant je odlučio da se opet uveče povuče na polazni položaj. Nedostajao je jedan cio vod od 25 ljudi, koji su tek poslije više dana pronađeni mrtvi. Noću 22/23 VIII neprijatelj je pokušao da nas baci s položaja. Poslije višečasovne žestoke vatre ipak je u osvit dana došao kraj ovom urnebesu. Ipak otada naša izviđačka odjeljenja nisu se uveče mirno vraćala...«^{124'}

Vod od 25 vojnika okončan je pod rafalima i bombama izviđačke grupe 4. bataljona, koji je vodio zamjenik komesara čete, Milan Šarenac, kada je duboko u neprijateljevoj pozadini »nestali« vod zatekao u udolici sa kamenom ogradom, gdje su vojnici vjerovali da mogu zastati, predahnuti i odspavati.

Taj pakleni kotao u kome je »zla kob« sustigla više stotine legionara i četnika, mogao se pripremiti samo u čvrsto povezanim akcijama sa 12. hercegovačkom brigadom, koja je već drugog dana ofanzive, 14. jula, u jednom takvom vatrenom žrvnju zaplijenila njemačku divizijsku zapovijest, razgoneći u isto vrijeme i nevesinjske četnike, što je, takođe, bilo od posebnog značaja.

Da se njihovo izdajstvo razvilo do začuđujućih razmjera, upućuje i podatak da su se četnici, koji su sve do prvih julskih dana bili gotovo sami u Nevesinju, još više ražestili poslije sporazuma između Josipa Broza Tita, predsjednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, i Ivana Šubašića, predsjednika kraljevske (izbjegličke) vlade, jer se »u njihovim pjesmama i parolama ogledao neprijateljski stav prema dotadanjem njihovom idealu kralju Petru«. Tokom ofanzive, pored četnika »bez ikakvog morala i borbenosti«, nastupali su bataljoni »Vražije« divizije u kojima je, uz njemački komandni kadar, ljudstvo bilo mobilisano sa teritorije Nezavisne Države Hrvatske.

^{124>} Zbornik NOR, IV/27, str. 353.

Iako je 12. brigada imala četiri bataljona sa prosječno po 80 boraca, a krajem jula svega oko 65, zahvaljujući izvanrednom moralu boraca i dobrom naoružanju, jer su bataljoni imali po 10 puškomitraljeza, po mitraljez i po dva minobacača, municije »u izobilju«, danima je uspješno odoljevala neprijateljevom pritisku. Ipak se, krajem mjeseca, povukla jer, smanjivši se brojčano, i »udarnost je postepeno smanjivana«, pri čemu je, zbog zamora, svoje akcije sve čvršće povezivala sa 13. brigadom, koja je svoje bataljone držala na Trusini, Sniježnici i Hrgudu.

»Naše jedinice su pokazale čudo od junaštva«

Kada je poslije predaha od nepuna dva dana počeo li/29, jula obilazak Operativne grupe - prodor u neprijateljevu pozadinu sa dvije uporedne kolone - 1. i 4. bataljona 13. brigade napali su preko Trusine iz pozadine i dotukli njemačku kolonu kod sela Studenci, a bataljoni 12. brigade su, isto tako kao desna kolona, upali u pozadinu kod s. Kulušića i s. Bezđeđa, iza leđa kolona koje su nadirale prema Bileći i koje su napali sa čela dijelovi 10. brigade. Kolone su se kretale od Donjih Davidovića prema Gornjim Davidovićima i njihovo uništenje bilo bi znatno efikasnije da te noći, oko 22 časa, njemački izviđački dijelovi nisu otkrili prelaz 12. brigade preko Dabarskog polja, iako je taj prelaz izveden veoma konspirativno, i blagovremeno zauzeli borbeni poredak.

Iako su legionarske kolone bile satjerane na brdo Kosmatušu, povrhu Divina, nisu s tog položaja stjerani ni poslije više napada. I upravo kada se pripremao zajednički napad 3. i 4. bataljona 12. brigade i 4. bataljona 10. brigade, legionarska jedinica je preduhitрила taj napad svojim bjekstvom u pravcu Bijeljana na istočnoj strani Dabarskog polja, izukavši i svu komoru (100 konja), a zatim je nesmetano krenula drumom za Berkoviće, a potom ka Trusini i Nevesinju.

Taj pravac probijanja njemačke kolone veoma je iznenadio Štab 12. brigade, mada je to bio jedini mogući potez legionarskog komandanta, bez obzira što je i na tom pravcu njegova kolona imala znatne gubitke.

Pomjerajući svoje glavne snage desno, u planinski kraj oko Lukavca, da bi se našli na boku neprijatelja u slučaju da nastavi - poslije probijanja - kretanja prema Bezđeđu, 12. brigada nije imala rezervnih snaga koje bi gonile njemačku kolonu uzduž Dabarskog polja, a, značajnije od toga, »13. brigada nije mogla biti na vrijeme obaviještena da bi ih dočekala«, već je ne znajući situaciju izdata naredba da se noću 29/30. jula ponovo prebaci u rejon Kubaša, na južnu stranu Dabarskog polja.^{125»}

U međuvremenu je s tog prostora komandant Operativne grupe, Danilo Komnenović, zapazio njemačku kolonu koja je grabila Dabarskim poljem i, mada iznenađen, brzo okupio naoružane pozadinske radnike i četu Omladinskog bataljona u formiranju pri Štabu 13. brigade, nastojeći da rastroji njemačku kolonu, a u isto vrijeme je obavijestio i jedinice 13. brigade na Trusini da je dočekaju i napadnu, pa je ta kolona, ipak, pored puta ostavila 25 leševa (6 vojnika je zarobljeno, 20 ra-

^{125»} Zbornik NOR, IV/27, dok. 146.

njeno), 3 puškomitraljeza, 16 pušaka, 2 automata, više ručnih bombi i drugog, mada su se mnogi vojnici koristeći se mrakom, probili u Nevesinje. Bilo je to panično bjekstvo.¹²⁶

Bio je to, u stvari, kraj njemačke sniježničko-trusinske operacije (»Zonenstih«), Na prostranom planinskom području od Hrguda i Sniježnice do Trusina i uzduž Dabarskog polja, rijetko se čula pucnjava i 12. brigada, čiji su se borci odmarali, javila je 31. jula Štabu 29. divizije da »ima znakova i izvještaja po kojima je sa jučerašnjim danom neprijateljska ofanziva završena«, da ima namjeru da sa 13. brigadom očisti prostor Trusina - Bezđeđe - Slato, možda i do Biograda, do samog Nevesinja, da su »svi naši borci i rukovodioci u ovoj ofanzivi dali sve od sebe«, da su »upornost i junaštvo naših boraca zadivili i neprijatelja«, da je »neprijatelj već nakon prvih sukoba bio ošamućen i pokoleban i jedino švapske naciste mogle su biti te koje su i pored toga nastavile ofanzivu i poslije predviđenog roka, da bi se i druga faza završila potpunim porazom«, da su »svi bataljoni bili na visini starih bataljona, može se reći bez malih razlika«, a, uz sve to, da je »koordinacija rada sa 13. brigadom bila savršena«, te da je bila blagotvorna odluka o formiranju Operativnog štaba.¹²⁷

Toga dana je i Štab 29. divizije poslao pismo 10. brigadi da su tog momenta »izvješteni radiogramom od XII i XIII da je neprijatelj poražen na Trusini i Davidovićima i da u paničnom bjekstvu bježi prema Nevesinju«, »naše brigade odlaze na svoje stare položaje«.

Taj zajednički uspjeh brigade, naročito 29. jula, kada su »ukupni gubici neprijatelja ovog dana bili približni gubicima za svih šest dana frontalne borbe u prethodnoj etapi, s tom razlikom što su gubici 29. divizije bili neizmjereno manji - 3 mrtva, 9 ranjena i jedan nestao«, rezultat je, prije svega, obuhvatnog manevra Operativne grupe koja je neočekivanim pojavom na »čitavoj dužini grebena Trusine iznenadila neprijateljeve komandante«, odnosno »jedinice za čijim se leđima ona našla - momentalno su okrenule front, težeći da se što prije dokopaju garnizona«.¹²⁸

U »Saopštenju« 29. divizije od 5. avgusta 1944,¹²⁹ izvučenom na geštetneru, o razbijanju i slomu neprijateljeve ofanzive od 11. do 30. jula 1944, kaže se daje neprijatelj imao 511 poginulih vojnika i oficira (»nađenih na bojnopolju«; Švaba i ustaša 433, četnika 78, 35 zarobljenih preko 800 ranjenih, da je ukupno izbačeno iz stroja 1346 starješina i vojnika (uz napomenu: »U ovoj borbi nisu uračunati gubici neprijatelja u Gacku i Bileći od savezničkih bombardovanja«), da je ubijeno 148 konja a zarobljeno 78, da su zaplijenjena 3 brdska topa 75 mm, 4 teška i 3 laka bacača, 20 puškomitraljeza, 17 mašinki, 120 pušaka, 8 radio-stanica, 460 granata za teški i laki bacač, 126 granata 75 mm, 100.000 metaka,

¹²⁶¹ U operacionom dnevniku 29. divizije ubilježeno je (29. jula) da su 12. i 13. brigada natjerali neprijatelja u bezglavo bježanje ka Nevesinju, da se jedna jača legionarska kolona probila na cestu za Stolac i da su vojnici »u trku uspjeli pobjeći po oluji i kiši bacajući spremu sa sebe radi boljeg trčanja«, odnosno da je »neprijatelj potpuno razbijen i protjeran sa teritorije koju je bio posjeo«.

¹²⁷ Zbornik NOR, IV/27, dok. 146.

¹²⁸ D. Komnenović i M. Kreso, n. d., str. 289, 290.

¹²⁹ »Saopštenje« 29. divizije od 5. avgusta 1944, Arhiva CK SKJ, Beograd, BiH (2, 1944)39.

5 tovara sanitetskog materijala, 70 tovara razne vojničke opreme i druge ratne opreme, da su jedinice 29. divizije imale 37 poginulih drugova i drugarica i 104 ranjena (teže 18).

Naveden je iskaz zarobljenog Nijemca, Augusta Fišera: »Ja sam bio vojnik jedne jurišne jedinice Dinova. Polovina nas je izginula na Trusini. Četvrtina, a možda i više ranjeno, ostali pobjegli kud koji. Borio sam se do posljednjeg metka, jer su nam oficiri govorili da nas partizani redom kolju i vade oči. Bio sam pored Dinova. Poginuo je pored mene. U toku borbe mahao je glavom poslije neuspjelih naših juriša i govorio: 'Ovako nešto sam vidio samo na Istočnom frontu!'... «

Ističući da su »naše jedinice pokazale čudo od junaštva«, jer su »i danju i noću, bez odmora i spavanja, u neprekidnim jurišima na utvrđenog i dobro naoružanog neprijatelja zadale neprijatelju poražavajući udarac«, da je »glavni njemački general« Flebs, komandant 5. SS brskog armijskog korpusa, »kada je čuo za veliki poraz svojih najboljih i najjačih jedinica«, došao iz Mostara u selo Bio'grad, a zatim »zaprepašten i preneražen« rekao da se taj strahoviti poraz Nijemaca i četnika mora nekako pokriti. »Saopštenje« nije propustilo da zapiše: »Kada je naš 'brđanin' (zaplijenjena haubica) prolazio kroz narod, dočekivan je sa suzama radosnicama, jer je narod znao šta ga čeka kad bi hitlerovski banditi i njihove sluge haračili po našim selima. Na stotine konja gonio je neprijatelj za žito, a opljačkao bi i svu stoku na koju bi naišao. Raznobojnost rubaca, kojima je narod kitio cijev 'brđanina' bila je divan izraz oduševljenja«. ¹³⁰⁾

O tim događajima obavijestio je Štab 29. divizije i Štab 2. udarnog korpusa 7. ili 8. avgusta (kada je izvještaj pisan, ali bez datuma) ¹³¹⁾ ističući da neprijatelj u svojoj ofanzivi »nije uspio ni do 21 jula da ovlada onim položajima sa kojima je trebalo da ovlada još 15. jula«, da se borba i dalje »razvijala sve većom žestinom i neprijatelj je po svaku cijenu imao namjeru da se probije u pravcu Plane«, ali da su ga jedinice 29. divizije, prelazeći u protivnapade, manevrišući i napadajući noću, zadržavale. Da bi se izbjegle fontalne borbe, uzaludno prolijevanje krvi i veliki utrošak municije, donijeta je odluka da se brigade ne povlače ka prostoru Banjana, ka Crnoj Gori, već je stvorena udarna Operativna grupa 12. i 13. brigade koje su se manevrom izvukle iz neprijateljevog dodira i, iznenada, pojavile se iza njegovih leđa, »strašno ga iskasapile« i natjerale na povlačenje u pravcu Nevesinja.

Neprijateljeva ofanziva, pisao je Štab 29. divizije »razbijena je u prvom momentu herojskom borbom naše XII i XII brigade, vješt看 manevrovanjem Operativne grupe i njenom pojavom u neprijateljsku pozadinu, ofanzivnim dejstvom XI brigade u pravcu Gacko, uspješnim dejstvom X brigade protiv četničkih bandi iz Bileće, kao i uspješnim dej-

¹³⁰⁾ pored više drugih mišljenja o učestvovanju 12. i 13. brigade u julskim borbama koje se mogu susresti u ratnim izvještajima, pominjem relaciju 10. hercegovačke brigade (Zbornik, tom IV, knj. 28, dok. 10), u kojoj je rečeno da su 12. i 13. brigada »izvojevale nekoliko sjajne pobjede nad Švabama, koje su uglavnom izazvale i potpuno razbijanje neprijateljske ofanzive još u samom njenom početku«. Uz to, na kraju julske relacije 13. brigade (Zbornik, tom IV, knj. 28, d. 13) saopšteno je da se u ofanzivi »naročito istakao 4. bataljon u rukovođenju bataljonom kroz sve borbe tokom mjeseca«.

¹³¹⁾ Zb., tom IV, knj. 28, d. 30.

stvom dijelova Južnohercegovačkog partizanskog odreda i neprijatelju su nanešeni veliki gubici«, to jest da su se u razbijanju neprijateljeve ofanzive »naročito istakle 12. i 13. brigada svojom herojskom borbom, umješnošću i disciplinom«, da su se isto tako istakle »i ostale brigade u uzajamnom potpomaganju akcija 12. i 13. hercegovačke NOU udarne brigade dejstvujući ofanzivno u pojedinim pravcima«.

Operacija »Zonenštih«, predviđena da traje 12 dana u četiri etape, dotrajavala je 17 dana u dvije etape, jer su druga i četvrta etapa u grču više poraza, neizvršene i »zaboravljene«. Ta operacija privedena je kraju s potpunim porazom: gotovo ništa nije ostvareno od zadataka koje je general Fric Najdhold odredio svojim jedinicama u strogo povjerljivoj zapovijesti od 11. jula 1944, koja je već poslije tri dana bila u rukama Štaba 29. hercegovačke udarne divizije.

A kada je u naređenju Štaba 29. divizije, upućenom 13. brigadi 3. avgusta 1944, saopšteno da se u toku čitave ofanzive ta brigada pokazala neobično borbena i uporna u borbi, da su borci, »ako se uzme u obzir da je to brigada mlada«, »učinili čuda od junaštva«, da su »kako umješno rukovođenje«, tako i borbenost učinili da ta brigada savlada sve teškoće i napore i da izađe kao pobjednik u zaista teškim i upornim borbama«, ^{132'} 13. brigada je već bila sasvim svela bilans svojih julskih borbi: ubila je 246 njemačkih vojnika i oficira, 32 zarobila i oko 300 ranila, izgubivši 15 boraca i 29 ranjenih. ^{133'}

Njena tri bataljona su 31. jula 1944. imala 258 boraca i rukovodilaca (među njima 24 drugarice, 18 Talijana, 8 Poljaka, 2 Čehoslovaka), 191 pušku (jugoslovenske, njemačke, italijanske i engleske proizvodnje), 29 puškomitraljeza, 3 teška bacača sa 56 mina, 31 tromblon (za njemačku pušku), 1 lakši bacač sa 13 mina, 4 protivkolske puške (sa 442 metka), 18 mašinki (sovjetskih, engleskih, njemačkih, ustaških sa 1106 metaka), 33 pištolja sa 391 metkom i 100 ručnih bombi, 66 tovarnih konja i 16 jahačih. ^{134'}

U operacijskom dnevniku 29. divizije 30. jula 1944. zabilježeno je: »Sve brigade izvještavaju da se neprijatelj poslije više od dvadeset dana njegove ofanzive umirio. Batine koje je dobio opametile su ga«. A 31. jula: »Promjena nema. Neprijatelj nije ispoljavao nikakvo dejstvo. Brigade se nalaze na istim položajima: X prema Bileći, XI prema Gacku, XII prema Nevesinju i XIII prema Stocu. Vrijeme lijepo«. ^{135'}

Četrdeset »nestalih« boraca

Trebalo je, ipak, u vrijeme »zatišja« na planinskim kamenim gredama i visovima cjelovitije sagledati protekle događaje i odgonetnuti zašto je iz 29. divizije oko 100 boraca »nestalo« sa položaja u toku ofanzive »Zonenštih«, među kojima je bilo i četrdeset boraca 13. hercegovačke udarne brigade.

¹³²⁾ D. Komnenović i M. Kreso, n. d., str. 297.

¹³³⁾ Zb., tom IV, knj. 28, d. 13.

¹³⁴⁾ Zb., IV, knj. 27, d. 140.

¹³⁵⁾ VII, k. 1143 A, 7/8.

Znalo se da je Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu - u vrijeme formiranja 13. brigade - obavještavajući Mjesni komitet KPJ za Mostar da se formira »Mostarska« brigada, zahtijevao da mostarski komunisti, posebno skojevci, moraju »široko popularisati ovu novoformiranu brigadu i izvršiti mobilizaciju za tu brigadu«, da nastoje da šalju »samo ljude koji su sposobni za vojsku i koji će se brzo prilagođavati ovim uslovima našeg partizanskog života«, da »vršenje raznih akcija od strane boraca Mostarskog bataljona za sada ne dolazi u obzir« i da su takve direktive dali »i Štabu novoformirane brigade«. ^{136'}

Politički komesar 13. brigade, Enver Ćemalović, nije se mnogo dvoumio kada je u kratkom predahu 20. jula 1944. poslao izvještaj političkom komesaru 29. divizije o stanju u brigadi, dobrim dijelom usredsređujući svoja objašnjenja na to ko je sve i zašto u posljednje vrijeme dezertirao, »a najviše u našem 1. bataljonu«. ^{137'}

Iako se politički rad u bataljonima, zbog gotovo svakodnevnih borbi, javljao je komesar, samo povremeno svodio na razgovore o tim borbama, »ofanzivni duh naših boraca u svim bataljonima kroz ove akcije stalno je rastao, te se može konstatovati *da se uspjelo u duhu* naređenja Vrhovnog komandanta druga Tita« da se »razvije što više ofanzivni duh kod naših boraca«, da se takva inicijativa najviše razvila u 4. bataljonu, koji je »u posljednjim borbama snosio najveći teret borbi«. U 3. bataljonu se ispoljilo neorganizovano uzimanje stvari prilikom zaplijenjenja neprijateljeve opreme, rukovodioci su »pustili vojsci da radi šta hoće«, a 1. bataljon je gubio vezu i nije bio osobito umješan u noćnim borbama.

Napominjući da će »detaljnije o nedostacima bataljona u ovim borbama dostaviti (izvještaj) kad neprijatelj bude potpuno bačen u Nevesinje«, komesar 13. brigade poimenično je naveo poginule borce i više ranjenih. Iz 3. bataljona poginuli su komesar 2. čete Radovan Dobranić i vodnik Boško Bjelica, iz 4. bataljona politički delegat (iz 2. i 3. čete) Stevo Dursun i Nenad Bojanić i borci 1. čete Mitar Gačić i Nikica Eterović, a iz 1. bataljona borac 1. čete Mihajlo Skiba. Među ranjenima su bili zamjenik komandanta i obavještajni oficir 1. bataljona Lazo Čvoro i Meho Zečo, komandir 2. čete 4. bataljona i njegov zamjenik Žarko Ilić i Todor Komnenić, i zamjenik komandira 3. čete 4. bataljona Vlado Vukoje. ^{138'}

^{136>} VII, fil. 7, br. 3514 (623-624).

^{137>} VII, kut. 1145/11, fas. 12, dok. 54.

¹³⁸⁾ Zanimljivo je istaći da u ratnim izvještajima većine brigada NOVJ vrlo rijetko nailazimo na imena poginulih i ranjenih boraca i rukovodilaca, pa i u gotovo svim izvještajima XIII brigade, kao i u drugim hercegovačkim brigadama, čak i kada je riječ o nesvakidašnjim podvizima boraca i grupa (neovisno od vođenja posebnog spiska poginulih koji je u 13. brigadi uglavnom brižljivo vođen). Vrhovni komandant Josip Broz Tito je već 21. jula 1942. od štabova brigada zahtijevao da u nedjeljnim izvještajima obavezno navode *poimenično* svakog borca i starješinu koji je u akcijama počinuo »s kratkim opisom o držanju istih u toku borbe«, čime je, svakako, želio da omandama skrene pažnju i na to da sve svoje borbe sagledavaju kroz brižljiv odnos i čuvanje vlastitih kadrova kao »zjenicu oka svoga«. Tito je i 1. septembra 1942. uputio naređenje svim višim štabovima koje ih je obavezivalo da, čak, »*poimenično naznače mrtve i ranjene*«

Život kojim se živjelo i ratovalo, borbeni vrtlozi i marševi kojima su obilježeni skoro svi dani i noći, bdijenja na položajima i stražama, zasjedama, sve što su vrijeme i iznenadna naređenja i uputstva donosili i nanosili, a uz sve to i nedovoljno sagledan

Među borcima koji su samovoljno napustili brigadni borbeni front, na kojem je samo u posljednjim borbama bilo 250 mrtvih i ranjenih neprijateljevih vojnika, među četrdesetoricom dezertera bilo je i nekoliko Mostaraca, od kojih su dvojica - trojica bili stari borci, a za druge se vjerovalo da su skojevci provjereni u akcijama ilegalnog pokreta u Mostaru. Oni su to kasnije, sem jednog, koji je strijeljan, pošto se ponovo našao u bataljonu, ponovnim dolaskom i svojom borbom i potvrdili, posebno dvojica samovoljnih i izuzetno hrabrih komandira Husa Orman i Esad Fejić, mada se nisu vratili u svoj bataljon.

Motivi koji su njih četrdeseticu odveli u dezerterstvo ili nedozvoljeno »mijenjanje druge partizanske sredine«, bili su najrazličitiji. Za trojicu iz 3. bataljona, koji su odnijeli i odmah se vratili puškomitraljez, razlozi su bili, »izgleda, i neki nepravilni postupci prema samim borcima, što još nije ispitano«. Za kurira Štaba 13. brigade i borca Prateće čete Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu bile su pobude da se vrate svom ranijem životu, provalama po raznim radnjama u Mostaru.

Za dvojicu iz 4. bataljona koji su dezertirali u Zitomisliće i, nakon četiri dana boravka u svom selu, vratili se u jedinicu, motiv da napuste četu iskrsnuo je onog trenutka kada su »tražili od komandira čete da ih pusti kući da donesu veš i ostale potrebne stvari«. Jednom dezertтеру iz tog bataljona, koji se dugo krio kao »škripar« (»pećinar«), izvršena je konfiskacija i zapaljena kuća.

Jedan omladinac iz Mostara, koji je dugo objašnjavao komandiru da je bolestan i da »on u partizanima ne može da daje onoliko koliko to može da dà u Mostaru, kao i drugi sedamnaestogodišnji omladinac, »kliznuli« su samovoljno u Mostar kada je 1. bataljon napustio Mostarac koji je iz 10. brigade došao u Mostarski odred, a zatim u 13. brigadu. Najprije zbunjen zbivanjima u zemlji, svijetu i oko njega, a potom i haranger, destruktivno djelujući, pitajući i »objašnjavajući« kako to da radnici ginu za novu Jugoslaviju a najedanput sporazum sa Šubišićem, da borci daju svoje živote po hercegovačkim čukama a sutra će njihovi oficiri i politički komesari da se »šepure po gradovima«, među njima i komesar Brigade, kako je »hercegovačka divizija četnička« što je sve skupa unosilo nepovjerenje i sumnju među borce.

Bataljon je napustio i omladinac čija je kuća od prvog dana u Mostaru bila čvrsto partizansko uporište, kurirsko svratište, čijeg su oca ubile ustaše 1941. a Italijani zatvorili sestru na Prevlaci, jer nije mogao - a to je i rekao svom političkom delegatu Mehmedu Dviscu - da podnese disciplinu. Na putu za Mostar uhvaćen je i strpan u zatvor, a zatim je posredstvom NOP-a oslobođen i ponovo se našao u svojoj desetini.

Iako su svi Mostarci, pretežno okupljeni u 1. bataljonu, osudili dezertere koji su nanijeli sramotu partijskoj i skojevskoj organizaciji proleterskog Mostara, ipak je svima ostalo neobjašnjivo zašto su dva junaka, Husa Orman i Esad Fejić, samovoljno napustili bataljon.

dublji smisao Titovog zahtijeva da se o ljudima i u izvještajima sasvim određeno, *poimenično* govori, usloвило je - kako svjedoče sačuvana dokumenta - da je i ta druga »septembarska« naredba Vrhovnog komandanta samo djelimično sprovedena. (M. Seferović: *Istočno i zapadno od Neretve*, »Narodna armija«, Beograd, 1981).

Dok je komesar Brigade smatrao da su njih dvojica, umjesto da »likvidiraju jednog četnika« produžili »pravo u Mostar«, da su po izjavama kurira »izjavili da se neće povratiti sve dotle dok ne uhvate koga njemačkog oficira da bi ga zamijenili za druga Vasu Maslu, koji je zarobljen kod Kreševa«, uz to predlažući da se osamnaestorica zarobljenih »vražijaka«, među kojima su bila i tri Nijemca, koje je Brigada poslala Diviziji, mogu zamijeniti »za našeg zastavnika druga Vasu Maslu, profesora Alikalfića i Čolajevića, što bi ostavilo vrlo lijep utisak na sam Mostar«, Esadovi i Husini bliski drugovi Lazo Čvoro, komandir 1. čete, kojem je u vrijeme formiranja 13. brigade Huso Orman bio zamjenik, Milan Knežević, zamjenik komesara 1. čete, Pavle Neimarević, komandir voda u toj četi, imaju svoje priče koje, uz komesarovu, pa i komandanta Brigade da je dva druga poslao radi hvatanja legionara »vražijaka« kako bi se prikupile nove informacije, odražavaju svu raznolikost i osobenost boraca 1. bataljona.

»Bili smo na Ubosku, krajem juna 1944, kada mi komandir 1. voda i zamjenik Husa Orman reče: 'Imam jednu tajnu, Lazo, ali da je čuvaš do kraja rata!' prisjeća se tih dana Lazo Čvoro. 'Hoću ako nije izdaja', odgovorim mu, a on će na to: 'Nije! Ja večeras odoh. Imam specijalni zadatak - idem u svoj rodni grad, Ljubiški, da pobijem neke domaće ustaše, da ne ostanu živi, da nekud ne pobjegnul' Sutradan, gledam, nema mog zamjenika. Nema ni Ese Fejića, nevjerovatno hrabra čovjeka, komandira voda. Poslije je dužnost zamjenika komandira čete preuzeo Omer Livnjak, koji ubrzo pogibe. Tu našu tajnu nisam nikom odao. Svi smo znali: Husa nije odbaren da vodi kolektiv, četu, ali ga je teško prevazići u samostalnim diverzantskim akcijama. Za nas stare borce, a Husa i Esa su bili među onima koji su opalili prve hice na okupatora i domaće izdajnike, taj slučaj je bio takav: otišli su da srede neke svoje račune, da kažem intimne, svoje glave ponovo će izložiti iskušenjima koja mogu da podnesu samo legendarno hrabri ljudi, pa će to ponovo biti i naši zajednički uspjesi, a možda ćemo ih za taj podvig i kazniti. Tako i bi: čuda su činili u zapadnoj Hercegovini, postali su partizanski komandiri, Esa i komesar. A Esad je poginuo u Čapljini, pokosio ga je ustaški mitraljez sa tornja crkve. Bio je već ražalovan, oduzet mu čin. A Husa mi u oslobođenom Mostaru kaže: 'Hvala ti što si održao riječ'... «

Ako je do tih junskih dana 1944. Milan Knežević, zamjenik komesara i partijski rukovodilac 1. čete 1. bataljona, sumnjao u priču da Husa Orman ne zna da čita i piše, tog popodneva nije više bilo sumnje. Stigao je dopis iz štaba bataljona o zadacima četa, pa i o tome da su vojni i politički rukovodioci zapustili marksističko obrazovanje. Trebalo je da to i Husa pročita, ali...

»Priznao mi je, baš tad, da ne zna da pročita nijednu jedinu riječ, ni da napiše svoje ime«, sjeća se Milan Knežević. »Nije više bilo odstupanja: dogovorili smo se da svakog dana, samo nas dvojica, izolovani u sobi ili u pojati, krenemo u savlađivanje azbuke. Kad, koji dan kasnije Huse i Ese nema. Četa je znala da nije riječ o kukavičluku, pa se najčešće čulo, u šali, da su otišli u Mostar da se najedu smokava petrovača. Kada sam u oktobru 1944. postao sekretar Okružnog komiteta

Skoja za zapadnu Hercegovinu, u Ljubuškom partizanskom bataljonu, u selu Orah zateknem Husu Ormana. Saznadoh da su njih dvojica u Mostaru, mimo partijske organizacije, pokušali da kidnapuju njemačkog oficira, ali da su bili nesmotreni da je plan propao. Tada su se usred Mostara fotografisali sa oružjem i ta je slika sačuvana, a potom su stigli na Biokovo. Da bi 'kaznu izbrisao', Orman je tražio pomoćnika s kojim bi srušio tri voza na pruzi Mostar - Dubrovnik. I to je učinio, izgubivši pomoćnika. Ubrzo je postao i komandir, a ja i on smo prvi upali u Ljubuški«.

»Da li su bili zbog nečega kažnjeni i poslati u moj vod, ne znam, ali dobro pamtim da su mi njih dvojica, Husa i Esa, jedne noći, kada se Brigada našla na istočnoj strani Popova polja, zatražili da idu zajedno u noćnu patrolu oko sela, pa su i mene pozvali da idem sa njima u patrolu. Ali - do Mostara i, kasnije, do Ljubuškog, pedeset i više kilometara na zapad«, prisjeća se Pavle Neimarović. »Tih dana su njih dvojica, zbog toga što su upali u pčelinjak i razbili košnicu, na bataljonskoj konferenciji kritikovani. Već koliko sutra su se popeli na trešnju, a svi su znali da je to 'zabranjeno voće', da se ne smije samovoljno brati. Toga dana je Husa pucao pištoljem na vašku, psujući i galameći. Hrabar je do bezumlja, često smo ga odvrćali da ne pogine ludo, a on bi nam najčešće na to odgovarao: 'Za mene još fabrika nije izlila metak'. I šegačio se sa učenjem slova : 'Ne mogu dalje od šezdeset drugog slova, pa bog!'. I odoše, njih dvojica, samovoljno, naprosto me sažaljevajući što ostajem u bataljonu da vježbam strojevu obuku... «

»Slučaj Orman - Fejić« samo je djelimično okončan u pismu koje je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu poslao Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, obavještavajući ga da je partijska komisija saslušala Esada Fejića, političkog komesara bataljona »radi toga što je imenovani drug dezertirao iz 1. bataljona 13. hercegovačke brigade u Mostar, a kasnije izašao u Zapadnohercegovački partizanski odred, gdje je primljen u Partiju«, odnosno da je Esad Fejić, pošto je bio poslat na zadatak sa zamjenikom komandira njegove čete Husom Ormanom, počela ofanziva na jedinice 29. divizije i oni su se dogovorili da napuste svoju jedinicu«, a zatim su stigli u Mostar.

Štab Bosansko-hercegovačke divizije Narodne odbrane smijenio je Fejića sa dužnosti komesara bataljona, a partijska komisija je bila »mišljenja da se njegovo stanje ispita preko partijske organizacije u zapadnoj Hercegovini i da mu se donese kazna, jer sa ovakvim postupkom imenovani drug smatra Partiju za igračku«. Na kraju je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu dopisao nalivperom: »Imenovani drug izjavljuje, da ga je natjeralo da dezertira, radi nezdravina u 1. bataljonu 13. brigade, kao radi slabog drugarstva«. ¹³⁹⁾

Komesar 13. brigade je »povodom dezerterstva Mostaraca« održao sastanak sa njima i »ukazao im na bijednost onih koji su pobjegli u

¹³⁹⁾ Pismo je poslato 5. januara 1945, a 25 dana kasnije Esad Fejić je kao oficir OZNE poginuo u Čapljini od ustaškog mitraljeza. Tako je i posljednji sin Muhameda i Adile Fejić poginuo u NOB. Prije Esada poginuli su Ešref (decembra 1943. u Đajićima kod Konjica), Šefkija (zarobljen od četnika avgusta 1944. i ubijen kod Bileće) i Džemal (oktobra 1944. u Ostrošcu kod Konjica).

Dok je komesar Brigade smatrao da su njih dvojica, umjesto da »likvidiraju jednog četnika« produžili »pravo u Mostar«, da su po izjavama kurira »izjavili da se neće povratiti sve dotle dok ne uhvate koga njemačkog oficira da bi ga zamijenili za druga Vasu Maslu, koji je zarobljen kod Kreševa«, uz to predlažući da se osamnaestorica zarobljenih »vražijaka«, među kojima su bila i tri Nijemca, koje je Brigada poslala Diviziji, mogu zamijeniti »za našeg zastavnika druga Vasu Maslu, profesora Alikalfića i Čolajevića, što bi ostavilo vrlo lijep utisak na sam Mostar«, Esadovi i Husini bliski drugovi Lazo Čvoro, komandir 1. čete, kojem je u vrijeme formiranja 13. brigade Huso Orman bio zamjenik, Milan Knežević, zamjenik komesara 1. čete, Pavle Neimarević, komandir voda u toj četi, imaju svoje priče koje, uz komesarovu, pa i komandanta Brigade da je dva druga poslao radi hvatanja legionara »vražijaka« kako bi se prikupile nove informacije, odražavaju svu raznolikost i osobenost boraca 1. bataljona.

»Bili smo na Ubosku, krajem juna 1944, kada mi komandir 1. voda i zamjenik Husa Orman reče: 'Imam jednu tajnu, Lazo, ali da je čuvaš do kraja rata!' prisjeća se tih dana Lazo Čvoro. 'Hoću ako nije izdaja', odgovorim mu, a on će na to: 'Nije! Ja večeras odoh. Imam specijalni zadatak - idem u svoj rodni grad, Ljubiški, da pobijem neke domaće ustaše, da ne ostanu živi, da nekud ne pobjegnul' Sutradan, gledam, nema mog zamjenika. Nema ni Ese Fejića, nevjerovatno hrabra čovjeka, komandira voda. Poslije je dužnost zamjenika komandira čete preuzeo Omer Livnjak, koji ubrzo pogibe. Tu našu tajnu nisam nikom odao. Svi smo znali: Husa nije obdaren da vodi kolektiv, četul, ali ga je teško prevazići u samostalnim diverzantskim akcijama. Za nas stare borce, a Husa i Esa su bili među onima koji su opalili prve hice na okupatora i domaće izdajnike, taj slučaj je bio takav: otišli su da srede neke svoje račune, da kažem intimne, svoje glave ponovo će izložiti iskušenjima koja mogu da podnesu samo legendarno hrabri ljudi, pa će to ponovo biti i naši zajednički uspjesi, a možda ćemo ih za taj podvig i kazniti. Tako i bi: čuda su činili u zapadnoj Hercegovini, postali su partizanski komandiri, Esa i komesar. A Esad je poginuo u Čapljini, pokosio ga je ustaški mitraljez sa tornja crkve. Bio je već ražalovan, oduzet mu čin. A Husa mi u oslobođenom Mostaru kaže: 'Hvala ti što si održao riječ'... «

Ako je do tih junskih dana 1944. Milan Knežević, zamjenik komesara i partijski rukovodilac 1. čete 1. bataljona, sumnjao u priču da Husa Orman ne zna da čita i piše, tog popodneva nije više bilo sumnje. Stigao je dopis iz štaba bataljona o zadacima četa, pa i o tome da su vojni i politički rukovodioci zapustili marksističko obrazovanje. Trebalo je da to i Husa pročita, ali...

»Priznao mi je, baš tad, da ne zna da pročita nijednu jedinu riječ, ni da napiše svoje ime«, sjeća se Milan Knežević. »Nije više bilo odstupanja: dogovorili smo se da svakog dana, samo nas dvojica, izolovani u sobi ili u pojati, krenemo u savlađivanje azbuke. Kad, koji dan kasnije Huse i Ese nema. Četa je znala da nije riječ o kukavičluku, pa se najčešće čulo, u šali, da su otišli u Mostar da se najedu smokava petrovača. Kada sam u oktobru 1944. postao sekretar Okružnog komiteta

Skoja za zapadnu Hercegovinu, u Ljubuškom partizanskom bataljonu, u selu Orah zatekne Husu Ormana. Saznadoh da su njih dvojica u Mostaru, mimo partijske organizacije, pokušali da kidnapuju njemačkog oficira, ali da su bili nesmotreni da je plan propao. Tada su se usred Mostara fotografisali sa oružjem i ta je slika sačuvana, a potom su stigli na Biokovo. Da bi 'kaznu izbrisao', Orman je tražio pomoćnika s kojim bi srušio tri voza na pruzi Mostar - Dubrovnik. I to je učinio, izgubivši pomoćnika. Ubrzo je postao i komandir, a ja i on smo prvi upali u Ljubuški».

»Da li su bili zbog nečega kažnjeni i poslati u moj vod, ne znam, ali dobro pamtim da su mi njih dvojica, Husa i Esa, jedne noći, kada se Brigada našla na istočnoj strani Popova polja, zatražili da idu zajedno u noćnu patrolu oko sela, pa su i mene pozvali da idem sa njima u patrolu. Ali - do Mostara i, kasnije, do Ljubuškog, pedeset i više kilometara na zapad«, prisjeća se Pavle Neimarović. »Tih dana su njih dvojica, zbog toga što su upali u pčelinjak i razbili košnicu, na bataljonskoj konferenciji kritikovani. Već koliko sutra su se popeli na trešnju, a svi su znali da je to 'zabranjeno voće', da se ne smije samovoljno brati. Toga dana je Husa pucao pištoljem na vašku, psujući i galameći. Hrabar je do bezumlja, često smo ga odvrćali da ne pogine ludo, a on bi nam najčešće na to odgovarao: 'Za mene još fabrika nije izlila metak'. I šegačio se sa učenjem slova : 'Ne mogu dalje od šezdeset drugog slova, pa bog!'. I odoše, njih dvojica, samovoljno, naprosto me sažaljevajući što ostajem u bataljonu da vježbam strojevu obuku... «

»Slučaj Orman - Fejić« samo je djelimično okončan u pismu koje je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu poslao Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu, obavještavajući ga da je partijska komisija saslušala Esada Fejića, političkog komesara bataljona »radi toga što je imenovani drug dezertirao iz 1. bataljona 13. hercegovačke brigade u Mostar, a kasnije izašao u Zapadnohercegovački partizanski odred, gdje je primljen u Partiju«, odnosno da je Esad Fejić, pošto je bio poslat na zadatak sa zamjenikom komandira njegove čete Husom Ormanom, počela ofanziva na jedinice 29. divizije i oni su se dogovorili da napuste svoju jedinicu«, a zatim su stigli u Mostar.

Štab Bosansko-hercegovačke divizije Narodne odbrane smjenio je Fejića sa dužnosti komesara bataljona, a partijska komisija je bila »mišljenja da se njegovo stanje ispita preko partijske organizacije u zapadnoj Hercegovini i da mu se donese kazna, jer sa ovakvim postupkom imenovani drug smatra Partiju za igračku«. Na kraju je pomoćnik političkog komesara Brigade narodne odbrane za Hercegovinu dopisao nalivperom: »Imenovani drug izjavljuje, da ga je natjeralo da dezertira, radi nezdravina u 1. bataljonu 13. brigade, kao radi slabog drugarstva«. ¹³⁹⁾

Komesar 13. brigade je »povodom dezerterstva Mostaraca« održao sastanak sa njima i »ukazao im na bijednost onih koji su pobjegli u

¹³⁹⁾ Pismo je poslato 5. januara 1945, a 25 dana kasnije Esad Fejić je kao oficir OZNE poginuo u Čapljini od ustaškog mitraljeza. Tako je i posljednji sin Muhameda i Adile Fejić poginuo u NOB. Prije Esada poginuli su Ešref (decembra 1943. u Đajićima kod Konjica), Šefkija (zarobljen od četnika avgusta 1944. i ubijen kod Bileće) i Džemal (oktobra 1944. u Ostrošcu kod Konjica).

Mostar, kao i to kakvu sramotu sa ovim postupkom nanose mostarskoj omladini«, kojom prilikom su »svi borci osudili dezertere«.

Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu, obavještavajući Pokrajinski komitet KPJ za BiH o prilikama u Hercegovini, zapisao je i to da u Mostaru, pored skojevaca, ima 29 članova i kandidata KPJ, da »partijska organizacija radi pod vrlo teškim okolnostima stalnih proganjanja i hapšenja od strane okupatora i ustaša« i da »samo zahvaljujući ogromnoj ljubavi i odanosti naših masa za NOP, neprijatelju nije uspjelo da zada jače udarce Partiji«, a zatim: »Nekoliko dezertera iz Mostarskog bataljona i veliki gubici u Mostarskom bataljonu nisu pokolebali naše mase. Razmjena, koju upravo sad vršimo za zarobljene Švabe, spasiće nekoliko naših drugova iz logora i zatvora i još više vezati za nas i naš pokret«¹⁴⁰

Sa svih strana sručilo se ogorčenje protiv dezertera i onih koji su samovoljno, bez obzira na pobude i motive, napustili bataljon, pa je i Oblasni komitet Skoja o tim borcima izložio svoj stav MK Skoja za Mostar: »Što se tiče dezertera iz naše vojske koji se tamo nalaze na teret organizacije posavjetujte se sa MK KPJ, koji ima određen stav po tom pitanju. Trebate od njih što više možete sakriti organizaciju i sve što se tiče organizacije. To su takođe kolebljivci koji su pošli klizavim putem. Oni će da snose veliku odgovornost ukoliko ne stupe odmah nazad u svoje jedinice i borbom opravdaju svoj grijeh. To su kukavice. Njima treba postaviti da se vraćaju nazad i ukazati im na to da ih čeka velika odgovornost. Blizu je dan našeg ulaska u Mostar pa neka nas tamo dočekaju kao dezerteri. Ukoliko oni odbiju i počnu da štete organizaciji, organizujte ubistva. Nemojte dozvoliti da vam provaljuju ti kolebljivci i imate da ih odstranite od organizacije. Organizacija im ne smije izlaziti u susret. U ime nas, naše vojske, treba im postaviti da se povrate i ukoliko neće nego su tu na teret organizacije i ako pokuša da provali, ubijajte odmah svakoga. Eto, to vam je stav prema dezerterima«.¹⁴¹

Omladinski bataljon

U vrijeme borbi na Trusini, Sniježnici i Hrgudu u »pozadini« 13. brigade i pod njenom komandom, oko dvije stotine boraca Omladinskog bataljona,¹⁴² koji je formiran 12. jula 1944. u sklopu priprema za organizovanje Omladinske brigade,¹⁴³ živeći »kasarnskim životom«, svakodnevno su se vojno stručno osposobljavali, pripremajući patrole, manja osiguravanja, zasjede i stražarska obezbjeđenja. Ispoljavali su visok moral i borbenost, posebno interesovanje da što prije savladaju i shvate politička zbivanja u zemlji i u svijetu, da, okupljeni u tri čete, bez obzira što su bili »pretežno seljački element, sem nekoliko omladinaca iz gra-

¹⁴⁰> VII, ANOP-a, film 9, Institut radničkog pokreta BiH, dok. 3884 (264-275).

¹⁴¹> VII, ANOP-a, film 9, dok. 2617 (28-29).

¹⁴²i VII, ANOP-a, kut. 1143 A, fas. 12, dok. 13.

¹⁴³) Omladinska brigada je formirana kao 14. hercegovačka brigada početkom septembra 1944. od Omladinskog bataljona pri 13. brigadi i bataljona Južnohercegovačkog partizanskog NOP odreda (koji je rasformiran) - »Marko Mihić«, »Mihajlo Čuzulan«, »Rade Pravica«. Brigada je na dan formiranja imala 465 boraca, a krajem novembra 1944. godine 1603 borca; »Mostarska operacija«, VIZ, 1986, str. 359.

da«, ograničenih opštih i drugih predznanja, sa velikim brojem nepisanih, učvrste svoje jedinice i stanu na borbeni položaj, da priguše svoje želje i »otklone svoj lokalizam«.

Mnoga lica mladih, razilazeći se po četama, bila su okvašena suzama, ali je i taj »stav stolačke omladine« otklonjen, »kojom prilikom je ukazano da u Omladinskom bataljonu ne smije biti ni stolačkih ni bilečkih četa, već 1. 2. i 3. četa 1. omladinskog bataljona, te da svi predstavljaju omladinu Hercegovine i da tako treba da postupaju«. Tako je pisao komesar Brigade komesaru Divizije, očekujući »da se što prije dostavi oružje i odjeća za omladince, jer ovako uopšte ne liče na vojsku«, pa i to da sve drugarice, a njih je bilo četrdeset, »imaju suknje«.

Obuku i vaspitanje omladinaca Štab 13. brigade povjerio je komandi 1. čete Rajku Salatiću, Fuadu Pašiću i Miloradu Babiću, komandi 2. čete Vojinu Ivkoviću, Maksimu Vukosavu i Dragu Kljakiću, komandi 3. čete Filipu Bralu, Gojku Subotiću i Čedu Kuriliću, intendantu i njegovom zamjeniku Jovu Pudararu i Milanu Dobraniću, zatim pomoćniku političkog komesara i zamjeniku komandanta Omladinskog bataljona Krstu Šegrtu i Milanu Kneževiću, koji su stigli iz 12. hercegovačke brigade, čije je naimenovanje potvrdio i Štab 29. divizije. Taj štab je za komandanta bataljona postavio poručnika Maksima Kujundžića, zamjenika komandanta 4. bataljona 12. brigade, a za načelnika Antuna Mratovića, načelnika Štaba 4. bataljona 10. brigade.¹⁴⁴

U prvo jezgro nove brigade nisu pristizali samo omladinici iz privremenih omladinskih jedinica formiranih u selima oslobođene istočne Hercegovine (omladinske čete 10, 11. i 12. brigade su i dalje ostale u sastavu svojih brigada), već se akcija za prijavljivanje dobrovoljaca vodila širom Hercegovine, pa i mobilizacijom mladih u okupiranim gradovima i varošima. Tako je bilo i u Mostaru tog ljeta 1944, gdje je KPJ »predstavljala snagu pred kojom neprijatelj strijepi«, gdje su djelovali, pored jedinstvenog (koordinacionog) Narodnooslobodilačkog odbora, narodnooslobodilački odbori posebno među Srbima, Muslimanima i Hrvatima organizovani radi šireg okupljanja svih čestitih građana u borbi protiv domaćih izdajnika i okupatora. Partijska i skojevska organizacija, kako je to od njih sa oslobođene teritorije i zahtijevano, široko su popularisali i novoformiranu Mostarsku brigadu» (13. hercegovačku) i »Omladinsku brigadu« (14. hercegovačku brigadu), čiji su se borci okupljali na inicijativu USAOJ-a za Hercegovinu.

»O mobilizaciji u Omladinsku brigadu pisali smo vam opširno i poslali letke, prema tome značaj toga vam je poznat«, pisao je Oblasni komitet Skoja 5. avgusta 1944. Mjesnom komitetu Skoja za Mostar. »Kažete da se neki članovi Skoja nisu odazvali... U ime organizacije, ukazite im da je to direktiva od nas i ako se ne pokoravaju onda ćemo da imamo te ljude u vidu, odnosno doći će u pitanje njihov opstanak u organizaciji. To trebate postaviti pred sve one koji nisu neophodno potrebni i koji mogu da izađu... Jasno je da u ovim danima kad je pobjeda tu, da je sveta dužnost svakog omladinca da

¹⁴⁴ VII, ANOP-a, k.l 152/11, f. 14, d.4 i 5; k.l 152/1, fs.1, d.21; Maksim Kujundžić, narodni heroj, rođen 1923. u selu Čelebićima kod Konjica, zemljoradnik, poginuo novembra 1944.

stupi u redove NOV, radi što smrtonosnijeg udarca neprijatelju. Omladinci Mostara svojim daljnjim ostajanjem u Mostaru mogu da se samo izlože većim opasnostima, jer će neprijatelj biti sve svirepiji. Nije isključeno da ih sve pokupi u vojsku, jer već Švabe mobilisu po Njemačkoj od 16 godine...¹⁴⁵⁾

Ubrzo su - na osnovu prožimanja i uzajamnosti idejno-političke, moralne i vojne usmjerenosti narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranom Mostaru i jedinica NOVJ - iz tog jedinstvenog mobilizacionog izvorišta, kao i nekih drugih mjesta, krenule grupe dobrovoljaca. Patrioti Mostara su pisanim pozivom, nekad i tiskanicom Štaba IV operativne zone Hrvatske, pozivani u NOVJ, i samo rijetki pojedinci nisu se odazvali i nisu krenuli već uhodanim i nikada provaljenim putevima izlaska iz grada.

Svijetla zublja bratstva

Brigada je i dalje stražarila sa grebena Hrguda, Snježnice i Trusine, pa i iznad sela Biograda u kojem se rodio Blagoje Parović Šmit, Titov bliski saradnik, član Politbiroa CK KPJ 1934, nastavnik na Komunističkom univerzitetu u Moskvi, delegat KPJ na VII kongresu Kominterne 1935, politički komesar 13. internacionalne (francuske) brigade, koji se nadahnjivao djelom i riječju Vladimira Gaćinovića, rođenog u selu Kačnju u bilečkom srezu, organizatora i ideologa »Mlade Bosne« i Nedeljka Čabrinovića iz trebinjskog kraja i osuđenika 1914, i pucnjima svoga zemljaka Bogdana Žerajića, rođenog u Nevesinju, takođe, pripadnika nacionalno-revolucionarne organizacije »Mlada Bosna«, koji je izvršio samoubistvo nakon što je 1910. pucao na zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine generala Varešanina, predstavnika kolonijalno-feudalne tlačiteljske Austro-Ugarske.

Bila je to mlada generacija naprednih Hercegovaca koja se vaspitavala i na djelu hercegovačkih ustanika 1882. godine, kada su se prvi put udružili najborbeniji Srbi i Muslimani u oružanom otporu protiv austrougarskih trupa upravo u ovom nevesinjskom i gatačkom kraju, gdje se i ljeta 1941. i ljeta 1944, vodila borba, dotad najteža i najuspješnija protiv okupatora i njegovih saradnika.

Okupili su se u ustaničke čete na hercegovačkom kamenjaru, ne prihvatajući vojni zakon iz 1881 - koji je prelazio nadležnosti okupatorske vlasti - po kome su Hercegovci i Bosanci morali da služe u pukovima austrougarske vojske.

»Sad već nije bilo razlike je li u pitanju Srbin ili Musliman«, zapisao je Marko Vujačić, jer »svi su oni, manje-više, podjednako trpjeli jaram Austro-Ugarske Monarhije«. Poslije »vjekovnog neprijateljstva i nepremostive razlike, za nekoliko godina sjediniše se u mnogo čemu interesi Srba i Muslimana u Hercegovini i Bosni; biće da je vrijeme učinilo svoje« i oštrica »neprijateljstva između njih otupljena je i okrenula se protiv zajedničkog neprijatelja - austrougarske okupacije«.

¹⁴⁵⁾ VII, ANOP-a, film 9, br. 3481.

U »Stojanovom vaktu« (Stojan Kovačević), kako je narod upamtio taj ustanak, »uzeli su učešća Srbi i Muslimani u podjednakoj mjeri u prostoru koji je mogao brojati oko 150000 stanovnika«, zapisao je Hamdija Kapidžić, proširujući se do pred Sarajevo i Trnovo i prijeteci da zahvati sve bosansko-hercegovačke krajeve. Otud i brzo koncentrisanje 50000 vojnika, kojima su komandovala dva feldmaršal-lajtnanta Dahlen i Jovanović, sa jakom artiljerijom, što se sve sručilo na oko 5000 ustanika. »I prirodno je da ustanak, koji nije imao podršku na strani, bez jedinstvenog rukovodstva i bez dovoljno modernog naoružanja, nije mogao da uspije i bio je najzad likvidiran krajem aprila 1882. godine«.

Od svega, ipak, ostadoše najdragocjenije priče koje su se prepričavale oko kućnih ognjišta, ostade najvrijednije što je rastureni ustanak mogao podariti ljudima toga kraja. Premda je ustanak imao »lokalni karakter i nije bio ogledalo političkih i nacionalnih suprotnosti cijele Bosne i Hercegovine prema okupatorskoj vlasti, ipak je imao veliki istorijski značaj«, jer je »jasno pokazao da se narodi nisu pomirili sa austrougarskom okupacijom, a uz to je njime uspostavljena uža saradnja između Srba i Muslimana«, saradnja »koja će postati važan elemenat u daljem razvoju prilika u Bosni i Hercegovini«.

O toj probuđenoj svijesti udruženih Hercegovaca i o istorijskom značaju nastavljanja započete borbe ponovo je progovorio Mičo Ljubibratić, poručujući ustanicima, putem pisama iz Srbije, da »sami sobom upravljaju«, da se »niko iz jabane, krstio se ili klanjao, ne miješa u poslove naše zemlje«, predlažući da se obrazuje Narodna vlada koja »ima da proglasi: ravnopravnost između hrišćana i muhamedanaca, da pozove na oružje sve sinove Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka, da izašalje deputaciju u Carigrad, Petrovgrad i London s molbom da se Bosni, Ercegovni i Novopazarskom Sandžaku daruje samouprava, da rukovodi narodnu stvar unutar i predstavlja zemlju na strani«.

Odlučni u želji da se »zajedno oslobode od ovijeh novijeh na istoku varvara«, to ili da zajedno izginu, »iz ustaničkog logora« je objavljena i »Proklamacija bosansko-ercegovačkije ustanika na Evropu«, kojom se kaže da su se latili oružja, da ih Austrijanci »mogu za čas i savladati, ali k sebi pridobiti neće nikada«, da »sve kad bismo tada i savladani bili, nove će se borbe izroditi, i prestati neće dokle god se ne oslobodimo stranaca, ili svi do jednog ne izginemo«.

Pobunjeni seljaci su svoju misao o zajedničkoj saradnji izražavali drugačije, nepisanim programom koji ih je ujedinjavao u borbi protiv okupatora, pa su tu misao izražavali jednostavnim riječnikom koji je u stvarnosti izražavao njihovo raspoloženje i ideologiju. Tu misao je izložio Vladimir Skarić: »Borci za slobodu Hercegovine našli su i zajedničko geslo koje je glasilo: 'Za krst časni i vjeru Muhamedovu'. Ranije kravo zavađeni, u borbi na suprotnim stranama, Srbi i Muslimani su našli zajedničku liniju borbe protiv okupatora, osjećajući duboko da im je nacionalna egzistencija ugrožena«. ¹⁴⁶

Poruke o bratstvu iz proklamacije, pisama i proglasa živjele su na hercegovačkim stranama sa novim generacijama revolucionara, oboga-

¹⁴⁶ M. Seferović: »Rascvjetli bratstva«, »Narodna armija«, Beograd, 1984, str. 14-19.

ćene novim idejama i saznanjima najprogresivnijih ljudi toga vremena. Glasovi sa tih dalekih borilišta bili su, na razne načine, moralni podsticaji naprednim ljudima prije i između dva posljednja svjetska rata, u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, pa otuda na zastavama partizanskih bataljona i imena junaka sa tih dalekih borilišta.

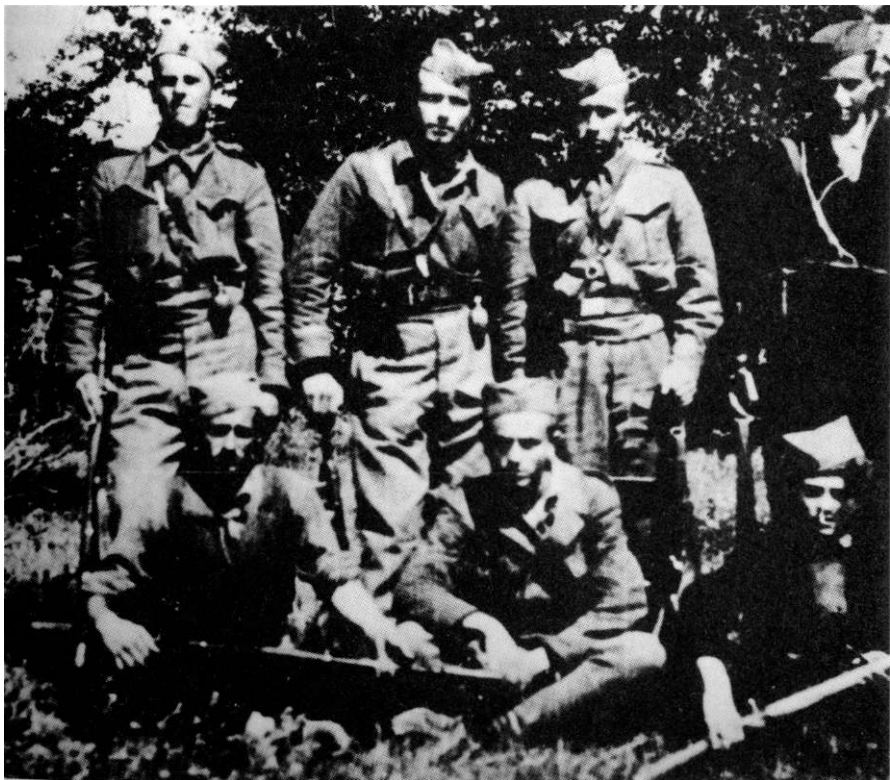
Na tom putu širokog »razdanjivanja« i buđenja Hercegovine, razmeđivanja pregrada koje su ljude ovih krajeva dijelile ili udaljavale jedne od drugih, duge su kolone komunista i spiskova političkih robijaša koji, pored drugih obilježja, ukazuju i na to da su se upravo u to vrijeme djelatnosti KPJ najmudriji i najdalekovidiji ljudi iz svih nacionalnih sredina širokim frontom i klasno, i moralno, i idejno, i ljudski, združili i krenuli naprijed, sve do oružanog tutnja jugoslovenske revolucije.

Do njemačke propale ofanzive »Zonenštit« u ljeto 1944. oglasilo se vrijeme kada se nije pitalo ko je Srbin, ko Hrvat, ko Musliman, Jevrej, Rom, jer svi čestiti ljudi pregli su da svoju sredinu, kolektiv, mjesto, selo, bataljon, pretvore »u svijetlu zublju bratstva«. ¹⁴⁷¹

Borci Prvog bataljona kod Divina 4. jula 1944.

Na Trusini, sredina jula 1944. Stoje: politički komesar 2. čete Trećeg bataljona Radovan Dobranić, zamjenik komandanta Trećeg bataljona Milan Bilić, komandir 2. čete Trećeg bataljona Spiro Samardžić i nepoznati borac. Sjede: politički komesar Prateće čete Trećeg bataljona Vlado Šukić Milojević, politički komesar Trećeg bataljona Sveto Kovačević i borac čije ime nije utvrđeno

*Husa Orman i Esad Fejić,
prvoborci i komandiri u Prvom
bataljonu snimljeni u dvorištu
zgrade u centru okupiranog
Mostara, ljeto 1944.*

*Bolničarke Trinaeste brigade
s Olgom Marasović (u sredini)
na Hrgudu kod Stoca, ljeto 1944.*

Narodni heroj Danilo
Komnenović, prvi
komandant Brigade
(od 14. maja do
9. septembra 1944)

Jovo Lučić, politički komesar 1. čete Trećeg
bataljona i Antun Kordić Tonči pomoćnik
političkog komesara Prateće čete Trećeg
bataljona koji su, s političkim komesarom
3. čete Trećeg bataljona Brankom Mihićem
i četvoricom boraca, poginuli u borbi
s njemačkim vojnicima kod Kamene,
19. decembra 1944.

Štab Drugog bataljona u selu Trijebnju (Dubrave) septembra 1944. Stoje:
komandant Omer Mrgan, zamjenik komandanta Brigade Milan Tabaković,
zamjenik komandanta bataljona Spiro Samardžić i politički komesar Safet
Sefkić. Leži borac čije ime nije utvrđeno

Defile boraca Trinaeste i Četnaeste brigade u oslobođenom Trebinju oktobra 1944. Na čelu kolone komandir 1. čete Prvog bataljona Rašid Hodžić, njegov zamjenik Savo Savčić i politički komesar 1. čete Muhamed Kreso

Prva podjela odlikovanja rukovodiocima i borcima Trećeg bataljona, Kamena, decembra 1944. Kleče: obavještajni oficir Ilija Bjelica, zamjenik komandanta Veljko Okuka, politički komesar Rajko Milošević, pomoćnik političkog komesara Kosto Burica (sjedi) i Pavle Komnenić, operativni oficir Štaba Brigade

*Štab Prvog bataljona na
Gubavici, decembra 1944:
zamjenik komandanta
Borisa Mandić,
komandant Lazar Čvoro,
obavještajni oficir Alija
Kreso i politički
komesar Fadil Numić*

*Komandant Brigade Milorad Kujačić i pomoćnik političkog komesara
Brigade Dragutin Vuković pišu zapovijed za napad na njemačko-ustaške
položaje na desnoj strani rijeke Bune, krajem decembra 1944.*

Poslije sastanka političkih i omladinskih rukovodilaca u Dubravama, decembra 1944. Stoje: član Politodjela 29. divizije Asim Pervan, politički komesar Trećeg bataljona Brigade Rajko Milošević, pomoćnik političkog komesara Brigade Drago Vuković, politički komesar Divizije Vukašin Mićunović, politički komesar Brigade Enver Čemalović, pomoćnik političkog komesara Prvog bataljona Suljo Čerimagić, politički komesar Četvrtog bataljona Stevo Mićević. Kleče: politički komesar Prvog bataljona Fadil Numić, omladinski rukovodilac Brigade Lutvo Dzubur, pomoćnik političkog komesara Drugog bataljona Hasan Beribak, omladinski rukovodilac Trećeg bataljona Veljko Barbieri i pomoćnik političkog komesara Četvrtog bataljona Milan Grk

ШТАБУ XXIX ДИВИЗИЈЕ

1. Имајући у виду све тешкоће преко којих сте имали проћи, задовољан сам са вашим радом. Ви сте фа вријеме VI офанзиве развили жестоке борбе у области Херцеговине, што је олакшало рад и имало утицаја на општи полбжај наших снага на другим оперативним подручјима. Водећи те непрекидне борбе ви нисте успјели да организационо обухватите целу област Херцеговине. Сада, када су ваше јединице учвршћене и кад је непријатељ смањео снаге на вашем сектору, морате се постарати да проширите свој рад и утицај на целу Херцеговину.

Област у захвату средње и горње Неретве није војнички и политички организована. У овом погледу ви ћете на тај сектор издвојити потребне снаге. Од тих снага и мостарског штабона формираћете једну јединицу - бригаду /XIII/ којој ћете додјелити оперативно подручје: Невесиње - Мостар Коњиц - Планина - Обаш. Ту има муслиманског и српског живља који је под нашим утицајем. Испознавањем ваших снага и постављањем чврсте војне области мобилисаћете на томе сектору приличне снаге. Са том јединицом упутите и политичке раднике.

Скрећемо вам пажњу на важност овога сектора. Тим сектором пролази мостарска пруга и комуникација Мостар - Невесиње - Калиновик. Прва је данас од првенствене важности за непријатеља, док друга то може постати сјутра. Преко овога сектора једино је могућа веза наших источних и западних области. До сада је та веза била врло спора и несигурна, али од сада тај проблем брзине и сигурности мора бити решен од вас. Поред тога, а сектору Планине налази се велик број муслиманског живља кога треба прихватити и увести у наше јединице.

Што се тиче формирања ваше V бригаде, то препуштамо вама. Сектор Херцеговине је и по пространству велик, а и људске резерве нису исцрпљене. Под упорним радом ту би било мјеста за развој не само једне јаке дивизије, него чак и једног лаког ударног корпуса. Формирањем V бригаде ви би добили у маневарским комбинацијама и проширавању и продирању у оне предјеле које још нисте обухватили. На примјер ваше продирање ка приморју јужне Далмације и мобилисање маса са тог сектора, које су за нашу борбу, било би логично и могућно. Корист од таквог дејства била би велика. То дејство би било олакшано акцијом приморске оперативне групе, која је добила задатака да се преко Грахова пробије ка Боки и Конављима. Дакле, садејство тих двеју група мора постајати и у најскорије време се остварити. Координацију тих дејстава спровећће штаб II Корпуса.

Сектор Калиновика који је природно вама припадао, такођер сте занемарили. Ми смо на тај сектор довели XXVII дивизију III Корпуса и њој препустили војничку организацију. Вама је дужност да се са том дивизијом преко Улога повежете и успоставите редовну везу. Вама нека припадне област закључно са селом Обаш.

2.- Једно врло важно питање које морате решити јесте организовање дивизијске војне области, која да обухвати целу Херцеговину. Ви морате имати све оне војне органе који су предвиђени за корпусну војну област. Ово из разлога што ви дејствујете на ~~најважнијем~~ једном подручју које је удаљено од штаба Корпуса. Сем тога то диктују и политички разлози, као и чињеница да у скорој вријеме можете прерастати у Корпус. Војним подручјима и командама мјеста морате обухватити целу територију. Учвршћивањем тим војних органа, вама ће бити омогућено лакше маневровање снагама и решавање задатака оперативне природе. Тако ће се и политички утицај брже ширити.

3.- Питање обавештајне службе морате правилно поставити. Та служба код вас нефункционише правилно. Поред политичког кретања на вашем сектору, ви морате будно пратити и кретање непријатељске војске. Досадашњи непријатељски покрети дуж нашег јужног сектора као и мостарском комуникацијом остали су скоро незапажени код вас. Ви добро знате да сви јаки покрети непријатеља утичу на доношење наших одлука, па нас морате потпомоћи у погледу обавештавања.

4.- Васпитавању војничких кадрова и обуки специјалиста /артељерија, минери, оделена за везу итд./ морате посветити пуну пажњу. Наша војска оваким даном све више ће се наоружавати ратном техником, коју морамо савладати. Користите школе II корпуса, а било корисно да и ви сами организујете поједине курсеве.

5.- Одржавајте сталну радио везу са нама. Ви сте ту везу занемарили а то највише вама шкоди. Ви треба да нађете једно станице и сигурније мјесто гдје би сте могли примати материјал бачен из авиона. Све ће то ићи брже и сигурније ако би са нама имали редовно везу.

6.- Најзад проучавајте могућности отварања једног приморског канала
макар и за ограничено вријеме, којим би вам дотурили материјал морским путе
7.* Што се тиче самих операција управљајте се према приликама на те
рену. По нашем мишљењу дејство на комуникације Дубровник - Метковић - Моста
- Коњиц, као и остале, дало би најбоље резултате.

Примите наше другарске поздраве
Смрт фашизму ☸ слобода народу !

ВРХОВНИ КОМАНДАНТ НОВ и ПОЈ
МАРШАЛ ЈУГОСЛАВИЈЕ

30 марта 1944. ✓

Т и т о с.р.

Да је препис вјерам своме оригиналу

т в р д ж

21 маја 1944 г.

Штаб
Командант, пуковник

В. М. М. М. М.
ШТАБ

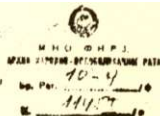
ДИВИЗИОНА КОМАНДА
НОВ И ПОЈ

1944 год.
ч.с.

В. М. М. М. М.

Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ od 30. marta 1944. Štabu 29. divizije u kojoj se govori i o potrebi formiranja 13. hercegovačke brigade

OMLADINSKA ČETA
PRI ŠTABU XIII H.NO.U. BRIGADE
7. novembra 1944 god.
Pijesci

ŠTABU XXIX HERCEGOVAČKE UDARNE DIVIZIJE NOV JUGOSLAVIJE

Danas, kada narodi Sovjetskog Saveza i sa njima cijelo rodoljubivo čovječanstvo slave dan Velikog Oktobra, omladinci XIII Herc.NO.U brigade čestitaju Vam taj najsvečaniji dan u povjesti Sovjetskog naroda.

Mi omladinci XIII Herc.NO.U brigade obavezuje se da ćemo znati i mi čuvati tekovine naše slavne Narodno-Oslobodilačke borbe, kao što i omladinci Sovjetskog Saveza znade čuvati tekovine Velike Oktobarske Socijalističke Revolucije.

ZIVILA VELIKA OKTOBARSKA SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA !

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU !

OMLADINCI

Ulasar
Novo Selo
delegat
Prenilovac Čarim
Ruzić Borko
Grakovac Branko
Davidović Vukasin
Samardžić Milau
Kovačina Stojan
Belić Omer
Begović Omer
Milo Lopin

Homandir
Gojko Ugarović
vodnik
Branko Pudar
vodnik
Samardžić Milorad
deputat
Gluhačić M. Šošbar
deputat
Gator Adil
deputat
Bokun Milorad
deputat
Gjavo Indire

Пилејски
22 XI 1943
у 8351

Бриљантно сај. СКОЈ-а у
Баталјонски директор СКОЈ-а, по
секретари архива око шифра,
по један мали директор партије, тито
и Вукотић

1. - Политичка ситуација
2. - Архан. питање
3. - Становиште и мисли о по
секторима
4. - Задаци
5. - Разно

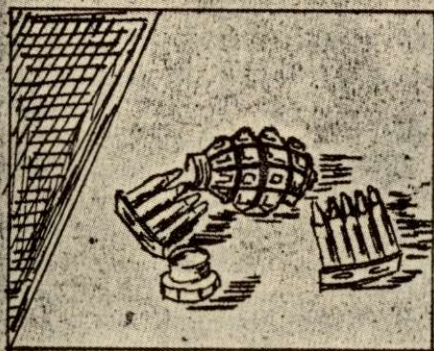
1. - Зашто се размишљава још.
2. - Тити - - -
2. - Мисли међу хрватским нар.
у дан. моменту
3. - реакција у Италији - - - Тити
4. - Мађарско - - - унутр. ситу.
5. - Питање наших граница
6. - Како је став ЦКре идеја НК -
на одговор
7. - Колико је још НОП Асбанија
8. - - - - - " " " " " " " "
9. - извршавање саветника по нама
10. - Кем. где поје се изводи. одгов.
пре нама земљу
11. - Како је у Италији одговор
у Италији појма још
12. - Да ли је извршавање много
додељено извршавању
13. - Зашто је одговорен у Италији
14. - Ситуација саветника - да
италијанска војска

broj 5

DŽEPNE NOVINE

UDARNIK

I ČETE I BATALJONA
XIII BRIGADE

Izdaje Kulturno - prosvjetni odbor